

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

ДЯЧОК Оксана Миронівна

УДК УД 726 (477.84)

**ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРИ САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ
ПІД ВПЛИВОМ СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
(НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора архітектури

Львів – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі дизайну та основ архітектури Національного університету «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант:

доктор архітектури, професор, заслужений архітектор України

Черкес Богдан Степанович, професор кафедри дизайну та основ архітектури, директор Інституту архітектури і дизайну Національного університету «Львівська політехніка».

Офіційні опоненти:

доктор архітектури, професор,

Лесик Олександр Володимирович,

Луцький національний технічний

Університет МОНУ, професор кафедри архітектури та містобудування

доктор архітектури, професор,

Михайлишин Ольга Леонідівна,

Національний університет водного господарства та природокористування МОНУ, м. Рівне, завідувач кафедри архітектури та середовищного дизайну

доктор архітектури, професор,

Шевцова Галина Вікторівна,

Київський національний університет будівництва і архітектури МОНУ, професор кафедри основ архітектури і архітектурного проектування

Захист відбудеться 19 лютого 2021 року о 10 годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 35.052.11 у Національному університеті «Львівська політехніка» за адресою: м. Львів, вул. Степана Бандери, 12, ауд. 226.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету «Львівська політехніка» за адресою: 79013, Львів -13, вул. Професорська, 1.

Автореферат розісланий «14 » січня 2021 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
к.арх., проф.

Г.П.Петришин

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

На початку ХХІ століття, переглядаючи цивілізаційний напрям розвитку України, розв'язуючи політичні та національно-культурні проблеми, маємо переглянути й нашу політичну, історичну, культурну спадщину. Облікування, а також піклування про пам'ятки сакральної архітектури, що мають високу міру історико-культурної цінності та справили значний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури та мистецтва є надзвичайно важливим та актуальним.

Унікальною з огляду того, що вона охоплює відразу три історико-етнографічні регіони: Західне Поділля, частину Східної Галичини і Південної Волині, є Тернопільська область¹, яка розташована на перехресті найважливіших торговельних, культурних та воєнних шляхів, що спричинило раннє заселення та велику концентрацію пам'яток архітектури та містобудування усіх періодів. Тернопільська область за потенціалом і величиною архітектурної спадщини – один із найбагатших регіонів України. На державному обліку тут майже 1,5 тисяч пам'яток архітектури, які мають найвищу архітектурну і духовну цінність. Тернопільський край є надзвичайно багатим на сакральні пам'ятки, які мають важливе значення для культури України та світу. В області є святині різних конфесій – Греко-Католицька (Зарваниця), Православна (Почаїв), Римо-католицька (Язловець), синагоги у Гримайлові, Підгайцях, Струсові, Чорткові, вірменські храми у Язловці і Бережанах. Відомими на Тернопіллі є пам'ятки – свідчення давніх релігійних культів. У Тернопільській області й досі активно будуються храми різних конфесій, а тернопільські архітектори долучені до процесу відродження церковного будівництва в Україні.

Політичні події в історії України та світу призводили до поділу українських земель, у тому числі й Тернопілля. Чинники, які визначали життя краян у цей час були пов'язані з діяльністю на теренах України Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Королівства Польського та Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, Османської, Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій, ЗУНРУ, УНР, УРСР. Довгий час край був поділений на території різних держав, які через політичний тиск по-різному впливали на усі сфери життя Тернопільського краю, а результатом цих впливів є строката й драматична історія. Не менш драматичною є й новітня історія Тернопільщини: поділена на території різних держав, західноукраїнські землі були провінціями Австро-Угорської імперії, а територія Кременеччини та Шумщини, які були у складі Російської імперії. Усі історичні періоди пов'язані з особливими соціально-політичними процесами, які мали безпосередній вплив на розвиток архітектури сакральних комплексів у Тернопільській області.

¹ Тернопільська область – до 1944 року – Ґарнопільська / Ґарнопольська область, утворена у 1939 році, синоніми – Тернопільщина, Тернопілля, Тернопільський край.

Проте історичні обставини призвели не до асиміляції, а до актуалізації духовного потенціалу регіону, збереження мовно-культурної традиції, релігійності, національної ідентичності в архітектурі. Усе перераховане вище пояснює, чому дослідження суспільно – політичних процесів, які мали вплив на архітектуру сакральних комплексів проводиться на прикладі Тернопільської області.

Можна припустити, що на об'ємно-планувальне, конструктивне вирішення, оздоблення сакральних комплексів мають вплив суспільно-політичні процеси, що є гіпотезою дослідження.

Актуальність теми визначається такими положеннями:

1. Сучасні події в Україні та у світі, загострення суспільно-політичних та національно-культурних проблем спонукають до подальшого дослідження сакральної архітектури, яка має високу міру історико-культурної цінності та справила значний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури та мистецтва, є відображенням історії розвитку та світогляду суспільства.

2. Із проголошенням незалежності України почалося відродження національної культури, реставрація існуючих та побудова нових культових будівель, яке продовжується і сьогодні. Нові конфесійні трансформації після здобуття Томосу про автокефалію для Православної Церкви України та процеси екуменізму змушують архітекторів продовжити пошуки сучасного національного стилю в архітектурі церкви.

3. Сучасний стан досліджень з історії архітектури свідчить, що у працях вчених архітектурознавців відсутній великий масив даних про архітектуру Тернопільського краю, визначні пам'ятки сакрального мистецтва залишилися поза увагою дослідників.

4. Не визначені суспільно-політичні процеси та чинники, які впливали на формування та розвиток архітектури сакральних комплексів, відображались на їх об'ємно-планувальних та просторових рішеннях, конструктивних особливостях та оздобленні.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Тема наукової роботи узгоджується з основним напрямом наукових досліджень Інституту архітектури Національного університету «Львівська політехніка», зокрема, наукового напрямку кафедри дизайну та основ архітектури: «Дизайн в системі природи, суспільства та архітектури, збереження навколишнього середовища та сталий розвиток». Дисертаційне дослідження має безпосередній зв'язок з науковою роботою, яку проводить кафедра образотворчого мистецтва, дизайну та методики їх навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (тема: Духовні святині Тернопільщини, Державний реєстраційний номер: 0120U102295). Дисертаційна робота узгоджується із масштабним дослідженням Українського інституту національної пам'яті, розпочатим у 2013 році щодо знищення сакральних будівель і споруд на території України у період з 1914 по 1989 рік, Законом України «Про охорону культурної спадщини» (зі змінами) від 08.02.2018.

Метою дослідження є висвітлення процесів формування та розвитку архітектури сакральних комплексів Тернопільської області під впливом суспільно – політичних процесів.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі **завдання**:

1. Проаналізувати сучасний стан вивченості та джерельну базу дослідження архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області.

2. Обґрунтувати методологічну основу дослідження розвитку сакральної архітектури під впливом загальноєвропейських суспільно-політичних процесів.

3. Визначити передумови будівництва і розвитку культових споруд на території Тернопільської області у контексті загальноєвропейських суспільно - політичних процесів.

4. Визначити етапи формування та розвитку архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області.

5. Показати роль монастирів і великих сакральних центрів у процесі духовного та національного відродження України.

6. Визначити внесок сучасних тернопільських архітекторів у процесі відродження храмового будівництва України та виокремити суспільно-політичні процеси, які впливали на сакральну архітектуру Тернопільського краю.

Об'єктом дослідження є архітектура сакральних комплексів на території Тернопільської області.

Предметом дослідження є вплив суспільно - політичних процесів на об'ємно-планувальні та просторові рішення, конструктивні особливості й оздоблення сакральних комплексів.

Межі дослідження:

- географічні – сучасна територія Тернопільської області;
- часові межі – від періоду Раннього середньовіччя (відколи виявлені залишки сакральних комплексів на досліджуваній території) і до сьогодні (процес створення сакральних комплексів продовжується донині).

Методи дослідження. Відповідно до мети та завдань дослідження, у дисертації застосовано комплекс *загальнонаукових методів*: емпіричних (спостереження, опис, порівняння, бесіди, інтерв'ю) та теоретичних (структурний аналіз, абстрагування, ототожнення, ізолювання, термінологічний, порівняння, графічного моделювання), а також *спеціальних методів* дослідження (метод натурних обстежень, метод історико - порівняльного аналізу, метод мистецтвознавчого аналізу). Аналіз проводився, спираючись на достовірні джерела – архівні, публікації провідних вчених, власні польові дослідження.

Метод натурних обстежень передбачав візуальне обстеження сакральних комплексів, архітектурні обміри, фотофіксацію, замальовки та ін. Метод історико-порівняльного аналізу допоміг розглянути процес формування архітектури сакральних комплексів в контексті історичного, суспільно-політичного, мистецького та культурного розвитку; досліджена

ретроспектива розвитку архітектури храмових споруд на території європейських країн у порівнянні їх із розвитком на досліджуваній території. Методом мистецтвознавчого аналізу були виявлені характерні особливості та ознаки, стилі в сакральній архітектурі різних європейських країн та на території Тернопілля.

Методологічна основа дослідження мала трирівневу структуру: фундаментальний (філософський) рівень, науковий рівень та спеціальний (суто науковий). На першому етапі була сформована джерельна база дослідження, ідентифіковано об'єкти дослідження, проводилась оцінка рівня їх збереженості. Проведено аналіз розвитку суспільно-політичних процесів у європейських країнах та визначено їх вплив на сакральні комплекси Європи, досліджено суспільно-політичні та релігійно-конфесійні трансформації на території сучасної Тернопільської області.

На другому етапі дослідження проводився комплексний аналіз процесу формування архітектури сакральних комплексів та розкриття закономірностей формування їх об'ємно-просторових структур окремих об'єктів та у комплексах.

На завершальному етапі було виокремлено ті суспільно-політичні процеси, які впливали на формування та розвиток архітектури сакральних комплексів.

Наукова новизна. У дисертаційній роботі:

- *уперше* проаналізовані сучасний стан вивченості та джерельна база дослідження архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області;

- *удосконалено* методологічну основу дослідження розвитку сакральної архітектури;

- *уперше* визначено роль суспільно - політичних процесів та проаналізовано передумови будівництва і розвитку культових споруд на території Тернопільської області;

- *поновлено* дані про етапи формування та розвитку архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області;

- *показано* роль монастирів і великих сакральних центрів Тернопілля у процесі духовного та національного відродження України;

- *уперше* показано внесок сучасних тернопільських архітекторів у процесі відродження храмового будівництва України;

- *уперше* виокремлено суспільно-політичні процеси, які впливали на розвиток храмових комплексів.

Практичне значення отриманих результатів. Для аналізу проблем збереження та використання сакральних ресурсів Тернопільщини проведена інвентаризація сакральних будівель і споруд, які включені до реєстру національних пам'яток архітектури і містобудування України, що дало змогу поновити архівні матеріали відділу охорони культурної спадщини управління культури Тернопільської області, а також Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини Тернопільської обласної ради. У ході проведення дослідження виявлялись

такі сакральні комплекси, які не ввійшли до переліку пам'яток архітектури, але мають виняткове значення для історії, культури та мистецтва краю. Тому на таких об'єктах проводились обміри, виготовлялись креслення, фотофіксація храмів, досліджувались історичні відомості, а матеріали передані у відділ охорони культурної спадщини Тернопільської області для виготовлення документації з їх паспортизації та взяття на облік (додаток С).

Результати дисертаційного дослідження використані у навчальному процесі при підготовці фахівців мистецьких спеціальностей в ході вивчення курсу «Історія мистецтва та архітектури». Дослідження можуть бути використані у педагогічній практиці, при написанні довідникових наукових праць, при атрибуції архітектурних творів, дослідженні з історії архітектури, при паспортизації об'єктів пам'яток містобудування і архітектури для внесення їх до державного реєстру національного культурного надбання.

Проведена дисертаційна праця відкриває шлях до подальших наукових пошуків з дослідження сакральної архітектури в інших регіонах України та впливів на неї подій ХХ та ХХІ століття (вручення Томосу про автокефалію Православної Церкви України, розвиток ідеології екуменізму, пошуку сучасного українського національного стилю у храмобудуванні та ін.).

Особистий внесок здобувача. Основні результати дисертаційного дослідження були отримані автором особисто. 29 праць, що містять зміст і результати дисертаційної роботи, автор розробила і опублікувала одноосібно, 9 праць у співавторстві, де автором розроблено постановку теми, визначено методологію дослідження (1, 13), проведено аналіз проблем, натурні обстеження сакральних об'єктів, створено методологію дослідження (18, 20, 34), у працях (4, 9, 17, 19, 36) сформована джерельна база дослідження, виконані рисунки та сформульовані висновки.

Апробація результатів дисертації. Концепція, архітектурна методологія та результати досліджень за темою дисертації впроваджені та апробовані на 12 наукових конференціях та конгресах, серед яких: Міжнародні конгреси «Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст», Полтава, Полтавський нац. пед. університет ім. В.Г.Короленка, Україна, 2013, 2015 [22, 23]; Міжнародні практично-пізнавальні інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього», Дніпро, Україна, 2016, 2017 [24, 26]; Міжнародна наукова конференція «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації», Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди, Україна, 2017. Переяслав-Хмельницький [25]; International conference «New achievements of world science: Proceedings of VII», Morrisville, US, 22 Jun, 2017 [27]; International Scientific Conference «Scientific development and achievements», Scotland, UK, Holdenblat M.A. NGO «European Scientific Platform» December 2017 [28]; IV Міжнародна науково-практична конференція «Архітектура історичного Києва. Феномен урбанізованих ландшафтів», Київ, КНУБА, Україна, 23-24 листопада 2018 [29]; 4th World Multidisciplinary Civil Engineering-Architecture-Urban Planning Symposium – WMCAUS. Prague, Czech Republic, 17–21 June 2019 [18, 19], V міжнародна

науково-практична конференція «Інноваційні культурно-мистецькі аспекти в сучасній картині світу», Херсон, ХНТУ, Україна, 11-13 вересня 2019 [30]; Міжнародна науково-практична конференція «Public communication in science: philosophical, cultural, political, economic and its context», Х'юстон, USA, 15 травня 2020 [31]; 3-я Міжнародна науково-технічна конференція «Ефективні технології і конструкції в будівництві та архітектура села», Львів - Дубляни, Україна, 26-27 травня 2020 [32].

Публікації. Наукові результати дисертаційного дослідження опубліковані у 38 працях: 1 стаття є розділом колективної монографії; 12 – у наукових фахових виданнях України; 8 – у наукових періодичних виданнях інших держав, серед них 3 статті, які проіндексовані у наукометричних базах Scopus; 11 статей у виданнях, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації, 5 статей, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура та обсяг роботи. Дисертація містить анотацію, перелік умовних позначень, вступ, 6 розділів, висновки, список використаних джерел із 498 позицій, додатки. Обсяг дисертації складає 542 сторінки, з них 310 сторінок основного тексту, 9 рисунків, 51 таблиця.

ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, зв'язок роботи з науковими програмами, сформульовано мету, згідно з якою визначені завдання наукової роботи, об'єкт, предмет, межі та методи дослідження, наукова новизна, практичне значення отриманих результатів, подана інформація про особистий внесок здобувача та апробацію дослідження.

У першому розділі «**Сучасний стан вивченості та джерельна база дослідження сакральної архітектури на території Тернопільщини**» показано, що процес формування архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області вимагає розкриття питань, об'єднаних у кілька блоків. Зазначена територія в різних історичних періодах була у складі різних держав – Київської Русі, Галицько-Волинської держави, входила до складу Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, частина – до Язловецького санджаку Османської імперії, Австрійської та Російської імперії, СРСР. Така складна доля краю вимагала дослідження вітчизняної *історії* для визначення впливу на архітектуру сакральних комплексів з боку різних держав. Відомо, що сакральні комплекси різних конфесій різняться між собою як в об'ємно-просторовому укладі, так і в оздобленні храмів. Таким чином, для повноти дослідження нам необхідно було виявити релігійно-конфесійні трансформації на різних етапах історичного розвитку краю, що мали вплив на розвиток храмобудування. Отже, окремим блоком літературних джерел становили дослідження в області *релігієзнавства*.

Західна Україна до радянського періоду завжди була частиною європейського мистецького простору, тому, безумовно, на розвиток сакральної архітектури краю мали вплив процеси, які проходили у провідних європейських

країнах. Тому, другим блоком дослідницьких праць були роботи, пов'язані з *історією архітектури* на європейському просторі, що дозволило визначити суспільно-політичні процеси, які впливали розвиток сакральної архітектури.

Дослідження в галузі вітчизняної історії архітектури стали теоретичною основою даної роботи. Основою дослідження були праці вчених архітектурознавців XIX – початку XX століття: Драгана М., Красовського М., Вагнера Г., Логвина Г., Павлуцького Г., Лукомського Г., Щербаківського В. та ін. Послідовний та планомірний характер, що охоплює широке коло питань, у тому числі й аналіз окремих пам'яток архітектури із стильовими узагальненнями, є дослідження з історії архітектури, викладені у колективних багатотомних виданнях Інституту історії і теорії архітектури (ІТА) «Історія українського мистецтва»(1966-1968) (автори - Асєєв Ю., Богданович Г., Велігоцька Н., Грицай М., Ігнаткін І., Логвин Г. та ін.), «Нариси історії архітектури Української РСР (в двох томах)»(1957) (гол. ред. Заболотний В., Юрченко П.) та «Україна. Архітектура міст і сіл»(1959). Важливим вкладом у вивчення пам'яток архітектури було підготовлене видання Науково-дослідного інституту історії та теорії архітектури Академії архітектури УРСР Довідника Державного реєстру національного культурного надбання за ред. Мардера А. та Вечерського В. (2000 р.). Узагальнююча праця «Історія української архітектури» (2003 р.), створена великим авторським колективом за редакцією Тимофійка В., висвітлює багатовіковий розвиток української архітектури від найдавніших часів до середини XX століття. Праця включає великий обсяг фактичного матеріалу із залученням численних архівних матеріалів, носить системний характер, структурована за хронологічним принципом з виділенням основних етапів розвитку української архітектури під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників. Проте, велика кількість пам'яток архітектури Західного регіону, в тому числі й сучасної Тернопільської області залишились не дослідженими.

Значним вкладом у розвиток архітекторознавчої науки та були опрацьовані в ході наукового дослідження публікації сучасних вчених: Бондаренка І., Бєвза М., Бойко О., Вуйцика В., Лєсика О., Лінди С., Лукомської З., Криворучка Ю., Михайлишин О., Пламеницької Є., Тараса Я., Рибчинського О.; Ричкова П., Рудницького А., Слободяна В., Слепцова О., Шевцової Г., Черкеса Б. та багатьох інших дослідників. Великий обсяг фактичного матеріалу дав змогу проаналізувати архітектурну спадщину з погляду історії та традицій українського народу, характерних рис національного стилю в архітектурі та її місця у світовій архітектурі.

Архітектуру православної церкви, її історію, традиції, канони та особливості проектування досліджено у монографії Слепцова О. Стильові риси архітектури католицького храму викладено в працях Горбик О. Важливе значення для дослідження дерев'яних українських храмів мають фундаментальні праці Драгана М. «Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм», Таранушенка С. «Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України», Павлуцького Г. «Старожитності України. Дерев'яні та муровані храми». Продовжили подальші поглиблені дослідження

автентичної церковної дерев'яної архітектури українського народу сучасні дослідники: Тарас Я., Вечерський В., Шевцова Г., Слободян В.

До питань традиції та національної ідентичності у новій українській архітектурі, у тому числі в сакральній, за останній час зверталось ряд науковців. Серед них: Черкес Б., Лінда С., Бевз М., Гнідець Р., Обідняк М., Тарас Я. та інші. Питанням класифікації, типології, планувальної структури монастирських комплексів та окремих сакральних об'єктів присвятили свої дослідження Рудницький А. та Чень Л., Ричков П., Лесик О., Диба Ю., Горбик О., Бондаренко І., Рибчинський О., Хіхлач Б., Станкевич М. та інші.

Для розроблення методики наукового дослідження були використані праці групи науковців: Петришин Г., Завади, Фрідмана І., Важинського, Щербака та ін. Великий вклад у вивчення питань культової архітектури внесла Міжнародна школа церковної архітектури при Національному університеті «Львівська політехніка», де були проведені міжнародні конференції та підготовлені методичні матеріали щодо проектування сакральних будівель та комплексів (Криворучко Ю.).

Серед зарубіжних видань, які розкривають етапи розвитку сакральних комплексів є праці польських дослідників XIX століття та роботи сучасних польських вчених: Barącz, S., Slaski H., Szustakowski M., Betlej A., Kachel J., Ostrowski J., Piłdźpczak-Majerowicz M., Prszyboś K. та ін.

У ході дослідження виявлено, що великий масив даних про архітектуру Тернопільської області відсутній, визначні пам'ятки сакрального мистецтва залишилися поза увагою дослідників, не визначені суспільно-політичні процеси, конфесійні трансформації, які впливали на формування архітектури сакральних комплексів, що підтверджує актуальність дослідження. Проведений історіографічний аналіз праць засвідчив багатоаспектність дисертаційної роботи. Немаловажну роль для дослідження сакральних святинь відіграли праці мистецтвознавців, істориків, релігієзнавців, богословів, філософів, краєзнавців.

Основною джерельною базою дослідження була архітектура сакральних комплексів Тернопільської області, представлена чисельними православними, католицькими, греко-католицькими, іудейськими, вірменськими храмами, залишками дохристиянських комплексів. Із них - 122 об'єктів із списку, які внесені до державного реєстру національного культурного надбання у 1999 році - муровані та дерев'яні храми, дзвіниці, монастирські келії та інші приміщення сакральних комплексів. Досліджено 192 дерев'яних храмів на території області. За даними обласних і районних Дієцезій Римо-Католицької Церкви в Україні досліджено 64 діючі костели, збудовані у період з XIX – на початку XX століття. За даними Управління з питань внутрішньої політики, релігій та національностей Тернопільської державної обласної адміністрації, звіту про мережу релігійних організацій в Тернопільській області станом на 1 січня 2020 року досліджено 24 монастиря, які забезпечені культовими будівлями та приміщеннями на досліджуваній території.

Важливою групою джерельної бази були дані науково-дослідних закладів, заповідників, зокрема: Національного заповідника «Давній Галич», Державний історико - архітектурного заповідника у місті Збаражі «Замки Тернопілля», Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани та Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника. Матеріали виставкових залів, архівні дані заповідників містять велику кількість документів та артефактів, які доповнили фактологічний матеріал дисертації.

До важливого комплексу джерел належать матеріали архівних фондів. Так, було використано матеріали із фонду Державного архіву Тернопільської області, науково - технічного архіву Українського регіонального спеціалізованого науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроект-реставрації» (м. Львів), Архіву діячів мистецтв і культури Львівської національної галереї мистецтв імені Б.Г. Возницького, Науково-дослідного відділу Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника, архіву управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації, Архіву Державного історико - архітектурного заповідника у м. Бережани. Важливою складовою джерельної бази є матеріали із приватних архівів сучасних архітекторів Тернополя. Були опрацьовані архіви тих зодчих, які активно долучилися до процесу храмобудування в Україні. Серед архівних матеріалів Вербовецького Ю., Водоп'яна А., Гори С., Головачка О., Дячка Ю., Кичка М., Нетриб'яка М., Чепіля Д. проекти реконструкції та будівництва сучасних храмових комплексів на території області та за її межами.

До окремої групи джерельної бази дисертаційної роботи належать Інтернет - ресурси (інтерактивні карти сакральних об'єктів, дані Церков різних конфесій та Дієцезій, електронних енциклопедій тощо). Сукупність джерел, яка мала різне походження, дала можливість створити джерельну базу, акумулювати інформацію про об'єкт дослідження та дослідити суспільно-політичні процеси, які відбувалися на визначеній території та впливали на архітектуру сакральних комплексів.

У другому розділі **«Методологічні основи дослідження формування архітектури сакральних комплексів під впливом суспільно-політичних процесів»** сформульовано поняття *«сакральний комплекс»* - це група споруд для здійснення дійств та обрядів, де людина входить у зв'язки зі світом Бога та окреслено поняття *«суспільно-політичних»* процесів. На нашу думку, це процеси, які відбуваються у суспільстві через прийняття певних політичних рішень.

Визначено та обґрунтовано межі дослідження. Проведений аналіз картографічних схем районування Тернопільщини показав, що в Україні на сьогодні відсутня єдина загальноприйнята схема районування (культурно-етнографічна, архітектурно - етнографічна, тощо), тому дослідження базується на адміністративному поділі.

У дисертації застосовано комплекс *загальнонаукових* (емпіричних та теоретичних) і *спеціальних методів* дослідження (метод натурних обстежень,

метод історико – порівняльного аналізу, метод мистецтвознавчого аналізу). Методологічна основа дослідження мала трирівневу структуру: фундаментальний (філософський) рівень, науковий рівень та спеціальний (суто науковий).

Емпіричні (спостереження, опис, порівняння, бесіда, опитування, узагальнення досвіду, метод експертних оцінок) дали змогу описати емпірико-методологічну гіпотезу та положення, що впливають із досліджених фактів, здійснити аналіз емпірико-методологічних даних.

Теоретичні методи (структурний аналіз, абстрагування, ототожнення, ізолювання, історичний метод, системний підхід, термінологічний, метод порівняння, метод графічного моделювання та ін.) дали можливість визначити зміст основних понять, їх взаємозв'язки, обґрунтувати основні теоретичні положення дослідження. При дослідженні наукової літератури, аналізі творів сакральної архітектури використовувався принцип критичного аналізу та логіко-аналітичний принцип. Структурний аналіз передбачав поділ сакральних комплексів на складові елементи, синтез через об'єднання окремих рис і частин в єдине ціле та абстрагування як відхід від несуттєвих властивостей і зв'язків та виділення кількох важливих для подальшого дослідження. Це допомогло систематизувати об'єкти сакральної архітектури та класифікувати їх відповідно до функцій, стилів, призначення та ін. Для отримання синтезованого уявлення про об'єкт дослідження застосовано графічний метод – складання аналітичних таблиць, графіків, схем, картограм тощо.

Для дослідження сутності процесу формування архітектури сакральних комплексів було застосовано системний підхід, який передбачав комплексне дослідження великих і складних об'єктів як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Накопичення фактичного матеріалу дало змогу сформулювати гіпотезу та перевірити її на практиці.

Термінологічний метод передбачав описування, аналіз та уточнення понятійного апарату, термінів і понять, ґрунтуючись на тлумачних та професійних словниках. Метод порівняння, виявлення подібності або відмінності об'єктів у цілому або в будь-яких ознаках, дали змогу встановити загальні тенденції процесу розвитку архітектури сакральних комплексів.

На основі теоретичного методу здійснювався аналіз стану дослідженості об'єкта. Інтердисциплінарність дослідження зумовила багатовекторність у роботі – поєднання даних про архітектуру сакральних комплексів (об'ємно-планувальне, конструктивне та мистецьке вирішення), дослідження історії краю (соціально – політичні процеси), релігієзнавства (релігійні та конфесійні трансформації).

Дослідження регіональних, типологічних та мистецьких особливостей архітектури храмових комплексів здійснювалось на основі безпосереднього польового дослідження. Короткочасні експедиції проходили в колективних та в індивідуальних турах з використанням технічних засобів. Індивідуальні поїздки відбувались за наміченим лінійним маршрутом та використовувались кущові спостереження, застосовувались опитування літніх людей,

проводились відкриті інтерв'ю із служителями храмів та з сучасними архітекторами Тернопілля. Для збору матеріалів про сучасний стан храмобудування на території області проводились зустрічі та бесіди з архітекторами, які долучилися до розвитку храмобудування на сучасному етапі (архітектори: Вербовецький Ю., Водоп'ян А., Головка Я., Головачок О., Гора С., Дзюбінський С., Дячок Ю., Кичко М., Нетриб'як М., Чепіль Д.).

На першому етапі було сформовано джерельну базу, ідентифіковано об'єкти дослідження, проведено оцінку рівня їх збереженості. Проведено аналіз розвитку суспільно-політичних процесів у європейських країнах та визначено їх вплив на сакральні комплекси Європи, досліджено суспільно-політичні та релігійно-конфесійні трансформації на території сучасної Тернопільської області. На другому етапі дослідження проведено комплексний аналіз процесу формування архітектури сакральних комплексів та розкрито закономірності формування їх об'ємно-просторових структур окремих об'єктів та у комплексах. На завершальному етапі було виокремлено ті суспільно-політичні процеси, які впливали на процес формування та розвитку архітектури сакральних комплексів.

У третьому розділі **«Загальноєвропейські суспільно-політичні процеси та їх вплив на розвиток сакральної архітектури»** досліджено і зосереджено увагу на європейську історію та культуру тих країн, які, на нашу думку, мали безпосередній вплив на усі аспекти життя у Західній Україні, в тому числі й на церковне будівництво на досліджуваній території. З огляду на вагомую роль європейських народів у цивілізаційних процесах, які відбувалися на території сучасної Тернопільської області, досліджено фактори, що викликали появу нових європейських стилів та впливали на архітектуру сакральних комплексів. Для аналізу процесу формування та розвитку архітектури сакральних комплексів та залежності цього процесу від мистецьких тенденцій провідних європейських країн дотримувались визначеної періодизації в розвитку європейської культури: Середньовіччя, Відродження, Реформація, Просвітництво та період ХІХ-ХХ століття.

Аналіз розвитку європейської культури Середньовічного періоду, дав нам підстави вважати, що архітектура храмових комплексів ранньосередньовічного періоду відображала процес зародження і розвитку християнської доктрини, ідеї теоцентризму, релігійно – аскетичного світогляду населення, зародження феодальної системи та поширення чернецтва, монополію духовенства у всіх сферах суспільного життя. Мистецтво розвивалось через систему стилістичних норм: канонічності, символізму, різномасштабності.

Досліджено, що в Тернопільській області не збереглися храми періоду Раннього середньовіччя, проте, можна припустити, що у старокнязівську добу сакральне будівництво було спорідненим з храмовим зодчеством, поширеним в Україні-Русі, будівництво велось за візантійськими та римськими базилікальними зразками.

Визначено, що в період Високого середньовіччя архітектура храмових комплексів на території європейських країн відображала достатньо сильний

вплив на суспільство Церкви, філософію схоластики, посилення могутності великих монархів, початок об'єднання дрібних держав, розвиток міст, шкільництва. Показано вплив на храмову архітектуру Великої Схизми 1054 року, яка призвела до розколу християнської церкви. Досліджено вплив різних чернечих орденів на архітектуру монастирських храмів та зміни в об'ємно-просторовій будові храмів під впливом поширення культу святих. Визначено семантику православних і католицьких храмів. Досліджено особливості храмобудування з огляду на безпеку в умовах війн та феодальної роздробленості.

Встановлено, що у складі Галицько-Волинської держави на території сучасної Тернопільщини будувались нові добре укріплені міста, палаци, монастирі та храми. Аналіз архітектурно-археологічних джерел та наукових реконструкцій дав нам підстави припустити, що церковне будівництво на західноруських землях наслідувало традиції Київської Русі, але було також і під впливом західноєвропейських та азійських культур. Загальною тенденцією еволюції сакральної архітектури княжої доби у період Високого середньовіччя було будівництво укріплених міст, монастирів, які закладались на головних шляхах Тернопілля та храмів, які входили до оборонної системи держави. Через цю територію проходили основні транзитні торгові та три невідомі шляхи – Чорний, Кучманський, Волошський. «Захисний пояс» держави розбудовувався вздовж річок Дністер, Збруч, Серет, Стрипа, Золота Липа. Усім без винятку міським поселенням Тернопільщини були властиві оборонні функції, хоч міра їх надійності у всіх була різною.

Показано, що храмова архітектура Пізнього середньовіччя на європейському просторі відображала такі суспільно-політичні процеси: затяжні війни, формування централізованих національних держав, зародження капіталістичних відносин та урбанізаційних процесів, становлення сучасної науки, укріплення світської влади. Епоха відзначена високою соціальною активністю населення, меценатством заможних родин, антисхоластичною спрямованістю та відродженням інтересу до античного мистецтва, світському характеру та секуляризації мистецтва.

Встановлено, що збройна боротьба між Литвою, Польщею та Угорщиною розділила українські землі між різними державами. Зміна віросповідання серед вищого духовництва та українських магнатів привела й до зміни у їх національній приналежності та ідентифікації; є підстави вважати, що в цей період почали будувати більше католицьких храмів. Крім православних і католицьких комплексів на землях сучасного Тернопілля у XV –XVI столітті почали будувати культові споруди інших конфесій, зокрема синагоги, вірменські храми. Це було зумовлено політикою литовського та польського урядів зацікавлення та приваблення іноземців для економічного і культурного розвитку своїх володінь. Як показує дослідження, сакральні будівлі різних конфесій після другої половини XIV століття, відколи етнічні українські землі ввійшли до складу іноземних держав та в умовах татарських набігів, мали яскраво виражені оборонні функції, свідченням чого є до сьогодні збережені храмові комплекси, які

мають виразні оборонні риси. Архітектура більшості храмів має візантійсько-романські та ренесансні риси з деякими готичними елементами.

Проведено аналіз суспільно-політичних процесів, які впливали на розвиток храмового будівництва в європейських країнах у період Реформації. Релігійні війни, боротьба, направлена проти католицької церкви і папської влади, контрреформація, посилення інквізиції, що призвели до розколу католицької церкви на католиків і протестантів, яскраво відобразились на сакральній архітектурі. Доведено, що суспільно-політичні процеси, які відбувалися у країнах Західної Європи мали вплив і на територію сучасної Тернопільщини. Ідеї гуманізму та Реформації, що проникли в Україну, спричинили активізацію громадського руху та національно-культурне відродження.

Аналіз найвиразніших європейських храмів та монастирських комплексів епохи Просвітництва показує вплив процесу формування великих національних держав, формування капіталістичних виробничих відносин, початку промислової революції, розвитку науки і техніки, медицини, культури і світського мистецтва на сакральну архітектуру.

Встановлено, що на території сучасної України епоха Просвітництва відзначилась селянськими повстаннями та Визвольною війною українського народу проти панування польських та покатоличених українських магнатів. Важливим для розвитку сакральної архітектури було підписання Берестейської унії із збереженням богословської, літургійної та канонічної єдності з Візантійським обрядом. ГКЦ швидко розбудувала свою структуру і стала на захист простих українців, їх національної культури, традицій, мови. Велику містобудівну, місіонерську, просвітницьку діяльність розгорнув орден отців Василіан.

У ході польсько-турецької війни містам і селам сучасної Тернопільської області завдано великих руйнувань. Деякі храми під час османської експансії були перетворені в мечеті. Таємною угодою про поділ Речі Посполитої територія сучасної Тернопільщини була розділена між Австрійською та Російською імперіями, конфесійні зміни визначили характер об'ємно-просторового вирішення, стилістики та оздоблення храмів.

Проведено аналіз особливостей формування сакральних комплексів у період з ХІХ – ХХ ст., що пов'язаний з розвитком капіталізму та імперіалізму, промисловим переворотом у провідних європейських країнах, боротьбою могутніх держав за розподіл світу, кривавими і руйнівними війнами та іншими суспільно-політичними факторами. Показано, що попри складні обставини, на церковне зодчество мав значний вплив розвиток інженерно-промислового будівництва, впровадження нових конструктивних систем і прийомів та відродження стилів минулих епох, які переосмислювались як національні. Масштабна реконструкція, відтворення втрачених святинь та їх ревіталізація і будівництво сучасних модерністських храмів розпочався після Другої світової війни. Цей процес підкріплювався католицькою реформою під час роботи ІІ Ватиканського собору (1962-1965 рр.). Внаслідок цієї реформи було дозволено поєднувати у храмах

сакральну функцію із світською, що відобразилось на архітектурі сакральних комплексів. З багатьох католицьких храмів видалені старовинні статуї та ікони, щоб «зменшити кількість священних зображень в церквах», архітектори почали експериментувати із сакральними формами. Літургійні реформи II Ватиканського собору стали важливими і позитивними для Східних католицьких церков, прогресивно вплинули на їх розвиток. Проте, Українська Греко-Католицька Церква, яка на той час працювала у підпіллі, залишилася і до сьогодні більш консервативною та традиційною.

Українці на території сучасної Тернопільської області були розділені та перебували у складі різних держав, процеси розвитку капіталістичних відносин та промисловості проходили дуже повільно. На території Тернопільської Волині, що входила до складу Російської імперії, було силоміць ліквідоване уніатство, церковна політика великоросійського самодержавства взяла курс на витравлення національних особливостей церковно-релігійного життя українського народу. В ході Першої та Другої світових війн, Тернопільська область стала полем найкривавіших битв та спустошень. У складі Другої Речі Посполитої польська санаційна влада вибрала шлях руйнування храмів, репресій та шантажу православних українців для навернення їх у католицьку віру. Такої ж політики дотримувалась й атеїстична влада СРСР, в ході антирелігійної кампанії було знищено цінні сакральні споруди, сотні перетворені на склади та інші господарські приміщення. Період з 1959-1964 років характеризується тотальним наступом влади і втручанням у релігійні справи жителів регіону, посилився контроль за діяльністю духовенства, масово закривались і руйнувались церкви, розроблялись заходи для припинення паломництва до чудотворних та святих місць. Пovoєнна «реконструкція» міст була спрямована на знищення українських святинь, як важливої складової національної культури. Міста, що втрачали свій історичний центр, перетворювались у типові соціалістичні міста з шаблонною радянською забудовою. Яскравим прикладом цього процесу є місто Тернопіль. Лише із проголошенням незалежності України розпочалась робота по відновленню, реконструкції та створенню нових сакральних будівель. Українським інститутом національної пам'яті у 2013 році розпочато масштабне дослідження щодо знищення сакральних будівель і споруд на території України у період з 1914 – 1989 рр. та підготовлені й анонсовані наукові видання «Каталог зруйнованих храмів і монастирів України». До сьогодні дослідження щодо знищених та спотворених радянською владою храмів на території Тернопільської області не велось. Інформацію по виявлених в ході досліджень даних (79 храмів) було передано у відділ культури, охорони культурної спадщини управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації та в Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини Тернопільської обласної ради.

У ході дослідження показано залежність процесу формування архітектури сакральних комплексів від мистецьких тенденцій у провідних

європейських країнах та виділені важливі суспільно-політичні процеси, які впливали на сакральну архітектуру на території сучасної Тернопільської області.

У четвертому розділі **«Етапи формування та розвитку архітектури сакральних комплексів на території Тернопільського краю»** проведено аналіз розвитку архітектури сакральних комплексів на території сучасної Тернопільської області, який дав підстави стверджувати, що неоднорідність етнічного складу (українці, поляки, євреї, вірмени та ін.), різниця віросповідання та інші суспільно – політичні процеси обумовили різноманіття типів культових будівель, які відрізняються об'ємно-просторовим вирішенням, стилістикою, оздобленням та іншими особливостями.

На території сучасної Тернопільської області майже не залишилося сакральних будівель чи споруд Ранньосередньовічного періоду окрім курганів, городищ, валів, могильників, залишків стародавніх поселень, культових місць, наскальних зображень тощо (табл.1). Одним із найвідоміших дохристиянських центрів на території Тернопільської області є Збручанський культовий центр, розбудова якого, за концепціями дослідників, почалася на території з цілющими джерелами, де були ще давніші пам'ятки: городища Трипільської та Висоцької культури, земляні вали скіфського періоду. Дослідження археологів дозволили визначити Збручанський культовий центр як один із найбільших язичницьких релігійних і культурних центрів слов'ян, а у 1848 році у водах Збруча поблизу Гусятин знайдено Збручанський ідол Святовид - скульптуру IX століття, одну з рідкісних пам'яток слов'янського язичницького культу. Походження Збручанського ідола пов'язують із капищем на горі Богит. Давньоруські культові комплекси, печерні храми, залишки давніх монастирів, басейнів для освячення води знаходяться у селах Рукомиш, Монастирок, Сокілець, Литячі, Улашківці.

Визначено, що єдиною на Тернопіллі із збережених церков, збудованих у період Високого середньовіччя та існування Галицько-Волинського князівства є церква Перенесення мощів Святого Миколая у Збручанському (Борщівський р-н). Старовинний храм XIV століття є унікальним архаїчним типом культової споруди, одним з небагатьох українських храмів з мурованою вівтарною перегородкою. На території Тернопільської області є частково збережена до сьогодні церква-ротонда, датована XII – XIII століттям, яка знаходиться у селі Чернихівцях Збарзького району.

Показано, що важливими стратегічними пунктами на головних шляхах сучасної Тернопільської області чи навколо міст були укріплені монастирі, оборонний характер яких обумовлювався загальними тенденціями еволюції архітектури княжої доби. Про перші монастирські будівлі нам відомо не багато, лише літописи згадують про існування дерев'яних храмів, які у пізніший час були перебудовані у камені. За історичними джерелами відомо, що великі міста разом із православними монастирями крім оборонної функції відігравали роль культурних і просвітницьких центрів князівства. Проте, усі будівлі, що збереглися, належать до кінця XVI ст. і пізнішого часу.

Визначено, що даних про пам'ятки сакрального будівництва на території краю, збудованих за часів існування Галицько-Волинської держави, не достатньо для аналізу церковних будівель, які були символом утвердження нової релігії і княжої влади. Вони навіть у перебудованому вигляді не дійшли до нас. Проте, археологічні дослідження та літописні дані дають підстави припустити, що на землях Тернопільського краю сакральна архітектура розвивалась у традиціях руської архітектури Київської доби у поєднанні з місцевими архітектурними особливостями, а будівельні прийоми і об'ємно – просторова структура храмів була традиційною та подібною, відзначена використанням романської техніки будівництва із збереженням канонічного для Русі типу тринавного триапсидного хрестово-купольного храму.

Аналіз сакральних комплексів у період Відродження (XIV до XVI ст.) дає підстави стверджувати, що за умов входження українських земель сучасної Тернопільської області до складу Литви та Польщі, а після Кревської Унії - переходу на католицьку віру об'єднаного королівства, відбувалось поступове утвердження західноєвропейської будівельної системи з своєрідним місцевим колоритом. Найдавнішим храмом Тернополя є Церква Воздвиження Чесного Хреста (Надставна). Численні реконструкції, під час яких храм зазнавав змін, у первісному вигляді зберегли лише центральну частину будівлі. Сьогодні храм має ознаки староруського, візантійсько-романського та ренесансного стилів. До оборонних храмів сучасної Тернопільської області відносяться: церква Св. Миколи (кін. XVI – поч. XVII ст.) в місті Теребовлі, церква Св. Георгія (XVI ст.) в Касперівцях, церква Воскресіння (Вознесіння) Христового (1530 р.) у Вишнівці, церква Св. Миколая (1575 р.) у Колодному.

Показано, що крім оборонних кам'яних храмів, розміщених у містах та важливих стратегічних населених пунктах, у селах Тернопілля продовжували будуватись дерев'яні церкви. На жаль, збережених пам'яток досліджуваного періоду залишилось не багато, вони дають нам не повну уяву про традиції будівництва українських храмів на території краю, деякі збережені дерев'яні церкви дійшли до нас у дуже перебудованому вигляді.

Виявлено, що крім православних і католицьких храмів на землях сучасного Тернопілля у XV –XVI столітті почали будуватись культові споруди інших конфесій, зокрема синагоги, вірменські храми. До сьогодні частково збережена синагога в місті Гусятині має мавританські риси та виражений оборонний характер, на що вказують товщина стін, відкритий бойовий майданчик на даху будівлі, захищений високим аттиком з бійницями. Велика оборонна синагога знаходиться у Підгайцях (кін. XVI – поч. XVII ст.), яка розмірами та товстими стінами нагадує фортецю. Значними центрами вірменської колонізації були міста Бережани та Язловець Бучацького району. У Язловці до сьогодні знаходиться колишній Вірменський храм - церква Святого Миколая (1551 р.), перекриття даху кам'яними плитами споріднює храм із вірменською будівельною традицією.

Дослідження показало, що усі сакральні будівлі різних конфесій, збудовані у період XIV - XVI ст., які збереглись до сьогодні, мають яскраво

виражену функцію оборони. Деякі розміщувались поблизу міських воріт і входили до оборонної системи міста, інші були збудовані в центральній частині міських поселень та були автономними об'єктами оборони. Усі збережені сакральні будівлі мають масивні стіни, вузькі вікна, що високо розміщені над землею, бійниці, бойові яруси тощо. Як і усі оборонні храми Західної України вони мають довгу і складну історію, були в епіцентрі політичних і соціальних конфліктів. Українське церковне будівництво зазначеного періоду характеризує поєднання елементів готики із старими візантійсько-романськими формами (табл.2).

Досліджено, що в період Реформації з XVI –у другій половині XVII ст. у містах, селах і невеличких містечках Тернопілля православні та громади Руської Унійної Церкви зазвичай будували свої храми із дерева. Церкви історичної Волині все ще мали спільні риси з храмами Галичини і утверджували образ української національної святині. На головних шляхах краю та в містах велось муроване будівництво. За підтримки держави та за проектами запрошених іноземних архітекторів масово створювались муровані римо-католицькі костели, які мали схеми, архітектурні та конструктивні форми готики. Чисельні єврейські, вірменські общини, що утворились у багатьох містах і містечках сучасної Тернопільської області, створювали свої храми відповідно до власних традицій і канонів, відображаючи багатовікову культуру та звичаї своїх націй. Спільним для храмів усіх конфесій було поєднання культової та оборонної функції, вони мали лаконічні, монолітні та стримані форми, скупе використання декору зовні, невелику кількість високо розміщених вікон, масивні стіни та захисні мури, виступаючі башти тощо. Готичний вплив відобразився на фасадах храмів у влаштуванні контрфорсів, нерв'юрних склепіннях, стрілчастих формах і в пропорціях вікон. Ренесансні риси відображені розчленованими пілястрами стінами, обрамленням різними лиштвами вікон (табл.3).

Виявлено, що Тернопільська область багата на пам'ятки барокової храмової архітектури, які були збудовані впродовж XVII – XVIII століття в період Просвітництва як прояв експансії католицизму та внаслідок капітальних перебудов існуючих святинь за архітектурними європейськими традиціями. Найбільшого розвитку барокова архітектура на території краю розвинулась у середині XVIII століття під впливом європейського зодчества за проектами дипломованих австрійських, польських (Готфріда Гофмана, Яна де Вітте та ін.) та українських архітекторів (Петра та Матвія Полейовських, Ксаверія Кульчицького та ін.).

Серед барокових храмів, які увійшли до переліку пам'яток містобудування і архітектури України відзначимо ансамбль монастиря домініканців, розташований в історичному центрі міста Тернополя (1749-1779 рр.), церкву Пресвятої Трійці (1768 р.) та комплекс Вірменської церкви Св. Григорія (1764 р.) у місті Бережани, Покровську церкву (1755-1764 рр.), Костел Успіння Діви Марії (1761-1763 рр.) у Бучачі та головний храм Бучацького монастиря отців Василіан - церкву Чесного і Животворящого Хреста. Один з найкращих в Україні собор у стилі пізнього бароко побудовано

під час реконструкції монастирського комплексу Почаївської Лаври – Свято-Успенський собор (1771-1783 рр.), величний бароковий Троїцький костел (1779 р.) у Микулинцях, барокові комплекси Кременця та ін.

Храми різних конфесій (православні, католицькі, уніатські, іудейські тощо) будувались за меценатства відомих родин та релігійних громад. Багатонаціональність населення Тернопілля дала поштовх до взаємопроникнення культури, створюючи у сакральному мистецтві неповторний архітектурний образ міст і сіл. (табл.4).

Аналіз збережених дерев'яних храмів зазначеного періоду, не дивлячись на те, що більшість із них дійшли до нас у дуже перебудованому вигляді (особливо на території Волині), дає підстави стверджувати, що під впливом стилю бароко відбулись деякі зміни в архітектурі церкви, проте, незмінність у літургійному процесі зберегла й традиційне об'ємно – просторове рішення храмів. Найпоширенішими типами дерев'яних храмів на території сучасної Тернопільської області є тридільні тризрубні церкви, що складаються із нави, та прямокутних бабинця і вівтаря. Найчастіше нава увінчана банею на восьмибічному барабані. Зустрічаються тризрубні одноверхі храми з гранчастою апсидою, рідше хрещаті храми та безверхі.

Визначено, що дерев'яні храми на території сучасного Тернопілля будували не лише православні та греко-католицькі громади. Відомості про будівництво дерев'яних католицьких костелів знаходимо на сайті «Костели і каплиці України», Центру міської історії Центрально-Східної Європи, в обласних і районних Дієцезіях Римо-Католицької Церкви в Україні та інших джерелах. На жаль, усі дерев'яні католицькі храми зазначеного періоду не збереглись до нашого часу, більшість із них пізніше були перебудовані в камені, тому про їх зовнішній вигляд та об'ємно-просторове рішення відомостей нема. Можна припустити, що вони не надто піддавалися впливу барокової моди.

Дослідження розвитку сакральної архітектури у період з ХІХ – поч. ХХ ст. дає нам підстави зазначити, що парафіяльні громади почали зводити більші храми, традиційні та складнішої конфігурації і об'ємно-просторової структури. Особливу групу становлять церкви на території Шумського, Лановецького і Кременецького районів, які після третього поділу Польщі опинились у складі Російської імперії, будувались за синодальними зразками та мали православно-російські риси. За синодальними взірцями на Волині побудовано велику кількість кам'яних та дерев'яних церков. Старі дерев'яні храми було перебудовано – зняті піддашся та опасання, влаштовано дзвіниці над бабинцем або прибудовано до нього, змінено форму бань та маківок, змінено шалювання стін, стіни пофарбовано, введено російські етнічні мотиви. Церкви синодального типу суттєво контрастують з українським сакральним зодчеством. Вони стали одним з ідеологічних чинників, скерованих на знищення церковної ідентичності, матеріальної і духовної культури України, стали вираженням колоніальної політики царської Росії та замінили образ української церкви на російський зразок.

На територіях, розділених між двома імперіями, велось широкомасштабне будівництво мурованих храмів за проектами російських та західноєвропейських архітекторів. Друга половина XIX століття характеризується еклектичним поєднанням різних стилів, поширення набув напрям «історизму», який відображав найкращі риси попередніх епох, відродження європейських і національних архітектурних традицій (табл. 5).

До кращих зразків історизму можна віднести Римо-католицький костел Матері Божої Неустанної Помочі у Тернополі, збудований у стилі неоготики за проектом архітектора, професора Т.-М.Тальовського та інженера Стефана Невгоффа у 1908 році (не зберігся), неоготичний костел (1904-1910 рр.) архітектора Я.С.Зубжицького та «Нову» синагогу з мавританськими рисами, збудовану за проектом віденського архітектора Г. Гельдкремера (1905 - 1909 рр.) у Чорткові та багато інших. Об'ємно-просторова структура римо-католицьких святинь цього періоду у більшості випадків залишалась базилікальною. Західний фасад часто увінчаний невеликою дзвіницею, розміщеною над головним входом, рідше зустрічаються храми двовежові. У плані невеликі храми – зальні - прямокутні з гранчастою апсидою і сигнатуркою над нартексом та хрестові з укороченими бічними раменами. Призматичні об'єми завершувались високим двосхилим дахом. У великих містах збудовані костели базилікального типу у формі латинського хреста. Створені за меценатства власників маєтків, коштом громад та Курій, різними фондами та ченцями, за проектами відомих архітекторів та (імовірно?) й без усяких проектів; стилістично костели відзначені різномаїттям. Тут збудовані храми із бароковими рисами, у стилі неоготики та неороманському, з рисами класицизму і мавританськими мотивами, з еклектичним поєднанням. На Галицькій частині сучасної Тернопільської області продовжувалось масове будівництво костелів, на території, що входила до Російської імперії католицьких храмів майже не будували.

Показано, що національно-суспільне піднесення, ріст національної свідомості та пошук власної ідентичності в багатонаціональній Австро-Угорській імперії призвели до сплеску церковного будівництва та пошуку національного стилю у храмовому будівництві. Аналіз творчості видатних українських архітекторів, що творили в цей період (Сильвестра Гавришкевича, Лева та Івана Левинських, Василя та Євгена Нагірних, Романа Грицяя, Олександра Лушпинського, Якова Рудницького, Миколи Шашкевича) дають підстави стверджувати, що зодчі створили новий – «неоукраїнський» сакральний стиль. Враховуючи скромні економічні можливості українського населення, церкви зодчих були простими і вимагали невеликих коштів, але вони виразно вказували на принципову відмінність від західного католицького сакрального будівництва, створювали образ рідної, «своєї церкви». Сьогодні їхні церкви є окрасою міст і сіл на українській етнічній території, в тому числі й на території сучасного Тернопілля. Із приходом у 1939 році в Західну Україну радянської влади експерименти в сакральній архітектурі були перервані.

У п'ятому розділі «**Монастирі й великі сакральні центри в процесах духовного та національного відродження України**» досліджено, що на території сучасної Тернопільської області ще за княжих часів на головних торгових шляхах та поблизу міст розбудовувались та мали важливе стратегічне значення і оборонний характер монастирські комплекси. Протягом століть монастирі, не дивлячись на ізольовані форми чернечого життя, завжди були надзвичайно важливими осередками духовного і культурного життя краю. Монастирські будівлі, які збереглися до сьогодні, належать до кінця XVI ст. і пізнішого часу, більшість із них відносяться до пам'яток містобудування і архітектури України і є важливими об'єктами національного культурного надбання. До найдавніших монастирів на території Тернопільського краю належать монастирі в Улашківцях (Чортк. р-н) (1315 р.), Підгорянський монастир-фортеця (Теребовл.р-н)(XII ст.), Свято-Духівський Скит – монастир, м. Почаїв (кін. XII - поч. XIII ст.), Свято-Успенська Почаївська лавра, м. Почаїв (Кремен.р-н,)(XIII ст.). Зазвичай дерев'яні споруди були оточені частоколом, земляними валами та ровами. Під час перебудов у камені та розширення обителі, домінуюча роль головного собору зберігалась, більшість монастирів зберігали оборонну функцію.

Дослідження історичних та архівних джерел доводять, що після XV століття на території сучасної Тернопільської області активізували діяльність католицькі ордени. На запрошення католицької шляхти та покатоличених українських вельмож монахи католицьких чернечих орденів заснували широку мережу своїх закладів. Фундатори для будівництва монастирських комплексів залучали відомих європейських архітекторів, таких, як Я.-С., Зубжицький, Й.Ганс, П.Фонтана, Я.Кубіцький, П.Гіжицький, А.Мощинський, Г.Гофман, І.Шільцер, А.Кастеллі, Г.Гофман та ін.

Показано, що на початку XVIII століття у зв'язку з посиленням наступом католицизму, багато монастирів, які були засновані як православні, визнали унію і були передані оо. Василіанам. Василіани розпочали місіонерську діяльність, створили найвеличніші монастирські комплекси. Після Добромільської реформи (1882 – 1904 рр.) Василіанський орден розвинув широку місійну, реколяційну, наукову, видавничу діяльність. Нововведення торкнулись ідеологічної доктрини, обрядовості, що яскраво відобразилось на церковному будівництві: із замкнутого простору монастирі перетворились на репрезентативні відкриті комплекси з пишними бароковими храмами, регулярними парками, резиденціями тощо. У північній частині території Тернопільського краю, яка після поділу Речі Посполитої була приєднана до Російської імперії монастирські комплекси були передані Православній Церкві Московського патріархату, що також позначилось на їх архітектурі: комплекси залишались закритими, будівництво та реконструкція велись за зразками та патронатом Святішого правлячого синоду.

Після Другої Світової війни монастирі у переважній своїй більшості були закриті, у храмах та монастирських будівлях розмістили спортзали, клуби, склади, лікарні, психоневрологічні диспансери тощо. Із

проголошенням незалежності України, більшість монастирів відновили свою діяльність. На сьогодні в Тернопільській області діють 42 монастирі різних конфесій.

Досліджено історію розвитку Тернопільського кафедрального собору, збудованого як Домініканський костел у XVIII ст. у стилі пізнього бароко за проектом архітектора Мощинського. У плані церква - тринавна базиліка, складається із притвору, овальної головної і вдвічі нижчих бічних нав та прямокутного пресвітерію з прибудованими прямокутними захристіями з обох сторін, пресвітерії від центральної нави відділяє арка. Храм збудований із тесаного каменю, очевидно, разом з прибудованим до нього монастирем виконував і оборонну функцію, про що свідчать високо розташовані вікна. Триярусний головний фасад поповерхово розділений широкими карнизами, прикрашений двома квадратними в плані вежами з оригінальними ярусними завершеннями (збудованими, ймовірно, вже на початку XIX століття). Вхід в монастир розміщений з південної сторони, дослідники вважають, що бічний південний притвор храму належить роботі іншого автора та нагадує портал домініканського костелу у Кам'янці Подільському авторства Яна де Віта.

Показана роль храму і місце святині в суспільно-політичному та релігійному житті сучасної Тернопільської області. За свою довгу і складну історію храм став віддзеркаленням суспільно-політичних та етноконфесійних змін в краї, зазнавав руйнувань у ході Першої та Другої світових воєн, змін в архітектурному опорядженні. Під час російської окупації Тернополя із серпня 1914 року до липня 1917 року, солдатами російської армії було обстріляно фасад домініканського костелу, пошкоджено скульптури святих на фасаді, знищено вівтар Скорботної Матері Божої, у монастирських приміщеннях влаштовано конюшні, знято і вивезено дзвони, з костелу було викрадено цінні речі. Післявоєнна реставрація частково відновила зруйнований храм, та вже у 1939 році Тернопіль був окупований Червоною армією. Червоноармійці із гармати обстріляли Домініканський костел, пізніше, коли виникла пожежа, не дозволили її гасити, пожежники також були обстріляні. Монастирські приміщення розграбували, настоятеля храму та інших домініканців арештували. У костелі були знищені бокові вівтарі та орган, пошкоджені цінні фрески С. Стоїнського. Спалений і пограбований храм стояв посеред міста без купола та шоломів на вежах, став символом «доблесної» перемоги радянських військ над польською армією, задокументований на кінохроніці. Розпочався період - один з найзначніших етапів руйнувань сакральних місць радянською владою.

Частковий ремонт приміщень відбувся у 1942 році: зроблено тимчасовий плоский дах, накрито вежі, вставлено шибки у вікна, проведено деякі малярські роботи. Проте, під час боїв за Тернопіль у 1944 році, Домініканський костел знов зазнав сильних руйнувань. Протягом семи днів радянські війська штурмували будівлю, де укріпився німецький гарнізон. З гармат прямою наводкою били по вікнах, від чого було значно пошкоджено фасад, потім йшли штурмові загони, а за залито костел займистою сумішшю і

випалено його всередині. Тернопільський храм вдруге став руїною, як і ціле місто після ударів штурмової авіації.

У радянський період (1958-1989 рр.) проводилась реставрація домініканського храму за проектом В.Пурма та І.Шмульсона, після чого будівля використовувалась як склад театральних декорацій. Реставраційні роботи проводились поверхово та спрощено, без врахування багатьох деталей, новий дах суттєво відрізнявся від попереднього, в тому числі були змінені та спрощені конструкції. Скульптурних елементів оздоблення не було відновлено і навіть не зроблено спроби врятувати розписи інтер'єру.

У 1989 році греко-католицька громада міста отримала Домініканський костел (римо-католиків у Тернополі в цей період було мало). Храм освятили як Собор Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці, тернополяни називають його Катедрою, розпочався процес відновлення храму. Тернопільським архітектором Юрієм Вербовецьким розроблений проект реставрації та перебудови даху і куполу для надання будівлі більш автентичного вигляду. Храм сьогодні є символом духовного відродження краю, головною духовною святинею міста, осередком греко-католицької віри, центром просвіти і культури.

Показано, що віддзеркаленням складних історичних, соціально – політичних процесів та етноконфесійних трансформацій у межах історичної Волині є архітектурний комплекс Свято-Успенської Почаївської Лаври, який формувався століттями. Доведено, що будівельні періоди тісно пов'язані з складними соціально-політичними процесами, які відбувалися на території сучасної Тернопільської області.

Точної дати заснування монастиря на горі Почаївській невідома, історіографія відносить цю подію до середини XIII – XIV століття. Розбудову в давньоправославний період пов'язують з іменем місцевої шляхтянки Ганни Гойської, яка фондувала значні земельні наділи, кошти монастирю та у 1597 році подарувала чудотворну ікону Матері Божої, що й сьогодні є головною святинею монастиря. Подальший розвиток монастирського комплексу і перетворення монастиря у спільножитній, введення Студійського уставу пов'язують із служінням ігумена Іова Заліза (1602-1651и рр.). За цей період було збудовано сім храмів, друкарню, огорожу для захисту Православної Церкви та від набігів ординців. Під час першого давньоправославного періоду монастир окрім сакральної виконував ще й функцію оборони, не раз витримував турецько-татарські напади; його оточували кам'яні та дерев'яні мури з вежами, подвір'я було вільне від забудови.

З 1713 (за іншими даними 1721) до 1831 року Почаївський монастир належав до Руської Унійної Церкви, а монахи стали відноситись до чернечого ордену чину Святого Василя Великого. Василіани налагодили господарство, створили друкарню, яка стала осередком видавничої діяльності та культурного впливу на населення Волині. Саме в унійний період відбувалася найбільша розбудова архітектурного ансамблю, який ми можемо спостерігати сьогодні, автори радикально змінили об'ємно-просторову композицію ансамблю. За цей час перебудовувались храми та інші споруди,

будівлі терасами розміщені на схилах високої Почаївської гори з поступовим підвищенням до головного акценту – Успенського собору, збудованого над печерами і підземними церквами, що існували тут з давніх часів. Найвеличніший Собор Успіня Пресвятої Богородиці, пов'язаний з іменем графа Миколи Потоцького у стилі пізнього бароко, який домінував над рештою будівель за розмірами та за розташуванням. Храм збудований у формі хреста, є тринавною купольною базилікою з трансептом та двома багатоярусними вежами. Автором проекту був австрійський архітектор Г. Гофман, для детальних планів та організації будівництва були запрошені польські архітектори Петро та Матвій Полейовські та львів'янин Ксаверій Кульчицький.

У результаті третього поділу Польщі в 1795 році, Західна Волинь була приєднана до Російської імперії. Традиційні зв'язки Лаври з Києвом перервалися. Царський уряд взяв курс на русифікацію західних околиць країни, русифікація спіткала і Почаївський монастир. Реформи в Російській імперії у сфері політики та економіки, дали можливість і Лаврі перейти на нові форми господарювання, багатогалузеве виробництво. Аналіз архівних матеріалів із фондів Державного архіву Тернопільської області, зокрема фонду 258 «Духовний Собор Почаївської Лаври» дає підстави стверджувати, що господарська діяльність Почаївської лаври у досліджуваній період забезпечила їй міцне фінансове й економічне становище. На початку ХХ століття Почаївський монастир став одним з найвпливовіших та найбагатших монастирів у Волинській губернії та зміг накопичувати кошти для розбудови власного комплексу та міської інфраструктури і забезпечення паломникам необхідних умов. У синодальний період були збудовані готель (сьогодні семінарія), новий свічковий завод, книжкову лавку, торгову лавку поблизу Святих воріт, паломницький дім, братську лікарню, кузню, огорожі з північного боку та ін. За фінансової підтримки Лаври було відкрито електростанцію, поштову станцію, телеграф, фотографічну майстерню, готелі, аптеки, трапезну, баню, пральню тощо. Лавра займалась і меценатством, долучалася до будівництва і відновлення сакральних комплексів на території Волинської губернії, надавала фінансову допомогу малим монастирям.

На зламі 19 – 20 ст. із початком формування нових стильових напрямків, у комплексі був збудований модерний Троїцький собор з елементами, які вказують на утвердження імперських великоросійських впливів у синодальний період. Ініціатором будівництва собору був архімандрит А. Храповницький, який відмовлявся служити Службу Божу в Успенському «латинському соборі». Новий храм мав стати ідеологічним стрижнем, символом міцності духу Російської держави та Російської Православної церкви. Сьогодні попри незаперечну мистецьку цінність храму, він неоднозначно сприймається дослідниками

Показано, що новітній період відзначений розрухою, яка була викликана двома Світовими війнами, національно-визвольними змаганнями та антицерковною політикою радянського керівництва. У міжвоєнний період на території Кременецького повіту розпочався національно-церковний рух, що

був направлений на українізацію церкви та підготовку до проголошення автокефалії. Ілюстрацією національного руху була маніфестація, яка відбулася у Почаївській лаврі 28 серпня 1933 року, коли на дзвіниці було вивішено синьо-жовтий прапор. Проте, події 1939 року, коли Західна Україна, а з нею і Почаївська лавра увійшла до Радянського Союзу, змінили плани патріотично налаштованого духовенства. Комуністична влада розвернула кампанію, спрямовану на ліквідацію Лаври та Церкви, монахи піддавалися гонінням та репресіям; з 1960 року було заборонено робити в монастирських будівлях ремонтні й реставраційні роботи, монастир зобов'язали укладати договір на оренду приміщень (крім храмів) (табл. 5.5), чим скористалась місцева влада для їх конфіскації. Масштабні реставраційні роботи повернутих монастирю будівель були проведені у період Перебудови (1985-1991 рр.). Лавра змогла розширити свою діяльність тільки з розпадом СРСР, коли тиск атеїстичної влади послабився, монастир перетворився у великий паломницький центр.

У 1992 році відбувся поділ в Українській православній церкві, лаврська братія вирішила залишитися у складі Російської православної церкви, ще раніше вона заплямувала себе співробітництвом із комуністами й причетністю до знищення УГКЦ у 1946 році.

В архітектурному комплексі Почаївської лаври найновішим храмом є Собор Преображення Господнього, який збудований у 2010-2013 роках за проектом харківського архітектора Новгородова В.Є. на місці знесених господарських будівель у північно-західній частині. Сучасний храм формою, величиною, оздобленням домінує у комплексі, на нашу думку, показує ігнорування ансамблевості та ієрархічного підпорядкування головному храму монастиря - Свято-Успенському собору, у якому містяться найважливіші святині обителі: слід від стопи Матері Божої з джерелом цілющої води та її чудотворна ікона, підкреслює зневагу до українського державотворення ПЦ МП.

Досліджено історію розвитку монастиря Отців Василіан у місті Бучачі, який здавна був архітектурно-художнім і культурно-освітнім центром краю, у 1712 році василіанами була відкрита богословська семінарія. Заснування василіанського монастиря пов'язане із родиною польських магнатів Потоцьких. У 1764 році М. Потоцьким було виділено кошти для будівництва церкви на місці старого костелу, яке тривало з 1765 до 1771 року. Архітектором проекту був запрошений Готфрід Гофман. Головною будівлею монастирського ансамблю є Хрестовоздвиженська церква, яка знаходиться між монастирем і гімназією, збудована у стилі віленського бароко. Храм однефний, у плані латинського хреста з трансептом, витягнутий по осі схід – захід. Виразності церкві додають дві високі п'ятиярусні вежі, розчленовані горизонтальними, сильно виступаючими карнизами та пілястрами. До церкви примикають низькі будівлі монастиря і гімназії, контрастні до собору своєю простотою, чим підсилюють значення головного храму в комплексі.

З XVIII до першої половини XIX століття Бучацький василіанський монастир був одним із головних центрів іконопису наряду з Почаївським.

28 квітня 1893 року Бучацькі василіани разом з Улашківським монастирем приступили до Добромильської реформи. Оновлення ЧСВВ стало потужним поштовхом до його подальшого розвитку, освічені монахи у містах і селах утворили мережу релігійних товариств, було підготовлено великих церковних діячів. Серед них А. Шептицький, єпископ С. Ортинський, історики - Р. Лукань, М. Ваврик, літератори та інші представники духовної культури. Після Добромильської реформи об'ємно-планувальна структура монастиря змінилась, він перетворився на відкритий і репрезентативний комплекс.

У середині 1946 року радянська влада заборонила діяльність Бучацького монастиря. Більшість монахів було репресовано та вивезено до таборів. Приміщення місійного інституту та гімназії було перетворено на середню школу, а монастирські келії віддано під гуртожиток. У березні 1991 року в монастир Воздвиження Чесного Хреста Господнього повернулися отці Василіани та розпочали реставраційно-будівельні роботи, які тривають до сьогодні, відновлено роботу ліцею.

Аналізуючи архітектуру комплексу монастиря Василіан у Бучачі бачимо, що він і сьогодні є виразною композиційною домінантою в історичному середовищі міста. Монастир виконує сакральну, освітню, ідеологічну, культурну, соціальну, політичну функції, став важливою частиною планувальної і образної структури міста та надав йому ідеологічного забарвлення. Протягом свого існування монастир як частина української католицької церкви завжди був прикладом збереження віри і обряду предків та національної свідомості.

Аналізуючи історію розвитку найбільшого Марійського центру в Галичині у с. Зарваниця Тербовлянського району, встановлено, що його перетворення у паломниць духовний центр Греко-католицької Церкви мало ряд суспільно – політичних причин.

Достовірних історичних джерел, які могли б спростувати чи підтвердити версію утворення святого місця на сьогодні не знайдено. Піднесення Санктуаріуму розпочалося із будівництва оборонної парафіяльної церкви Пресвятої Трійці, у якій знаходились дві чудотворні ікони. Проте, бароковий храм XVIII століття до сьогодні майже не досліджений, в архівах про нього є тільки поодинокі публіцистичні відомості, не збереглися креслення будівлі.

Церква мала оборонний характер, про що свідчить надзвичайна товщина стін (більше ніж 1.800 м), будівля – однонавна хрещата в плані із заокругленою абсидою та двома навами – каплицями. В абсиді церкви знаходився позолочений центральний вівтар, у бокових каплицях – знамениті чудотворні ікона Богородиці та образ Розп'ятого Ісуса Христа з терновою короною. Справжньою бароковою окрасою храму стала дерев'яна проповідальниця, датована 1759 роком, подарована канівським старостою Миколаєм Потоцьким. Скульптури Ісуса Христа на земній кулі та чотирьох євангелістів створили, імовірно, учні Пінзеля. Із архівних джерел відомо, що у 1862 році на цвинтарі спорудили каплицю з літургійним вівтарем, у 1864

році храм був обведений кам'яною огорожею, з південної сторони розташували дві відкриті каплички. Недалеко від церкви знаходилась дзвіниця. Ще однією важливою сакральною спорудою у Зарваниці була капличка над джерелом (до сьогодні не збережена). Архітектурний ансамбль Святотроїцької церкви існував до 30-х років ХХ століття, хоча ще у жовтні 1917 року о. Онуфрій розробив проект реконструкції і перетворення Зарваницького Санктуаріуму в сучасний загальногалицький відпустовий центр. Проте, післявоєнна розруха не дала здійснити заплановане.

У 1930 році митрополит Андрей Шептицький, який часто навідувався до Зарваниці, направив до Зарваниці Кир Микиту Будку єпископа Патарського, Владику для українців Канади (1912 – 1927 рр.) для зростання ролі та впливу Санктуаріуму серед інших духовних центрів. Він розпочав відновлювальні роботи, впорядкував і розширив подвір'я біля церкви. Вже на середину ХІХ століття Зарваниця стала одним найбільших українських Марійських центрів у Галичині. Цьому сприяло кілька причин: проголошення Папою Пієм ІХ у грудні 1854 року догмату про Непорочне Зачаття Божої Матері, заборона 1860 року відвідувати прощу українцям у Почаївській лаврі та коронування чудотворної ікони 29 червня 1867 року. Для збільшення кількості богомольців, що під час прощ не вміщались у соборі, Кир Микита на північ від храму розпочав будівництво головного відпустового престолу – каплиці у стилі модерн. Ще однією важливою роботою Кир Никити став оригінальний за сюжетом фресковий розпис фасаду храму, написаний художником Володимиром Іванюком у 1936 році.

Досліджено, що після львівського псевдособору 8 – 10 березня 1946 року, коли була ліквідована Українська Греко – Католицька церква та насильно приєднана до Російської Православної Церкви, а мешканці Зарваниці не визнали юрисдикції РПЦ, храм був закритий. У церкві знищили вівтарі, зняли хрест, розмістили у ній колгоспне зерносховище. У відпустовій капличці багато років зберігали колгоспні ядохімікати, через що стіни її згодом струхлявіли. У 1959 році в СРСР розпочалася кампанія по знищенню «святих місць», місць особливого релігійного культу. Атеїстична влада виставляла міліцейські пости, щоб перешкодити прочанам іти до чудотворного місця. Віруючі все ж потайки збирались на богослужіння у хатах, біля святого джерела, у лісі. У Зарваниці у ніч з 13 на 14 липня 1960 року військові підірвали приджерельну капличку, а саме місце засипали сміттям і обгородили колючим дротом. Проте, такий акт вандалізму ще збільшив кількість паломників. Боротьба комуністичного режиму з підпільною УГКЦ тривала до 1989 року. Після реконструкції парафіяльного храму розпочалося широкомасштабне будівництво та відновлення Санктуаріуму. Зарваницький духовний центр створено на пожертвування вірян України та діаспори, допомогу надали державні органи, громадськість області.

У 1995 році був оголошений конкурс на проект Марійського духовного центру, переможцем конкурсу став Михайло Нетриб'як. У проекті головного храму комплексу - Собору Зарваницької Матері Божої, який є архітектурною домінантою ансамблю, архітектор використовує модернізовані форми куполів, сучасні конструкції, але архітектоніка храму свідчать про ідею спадкоємності традицій українського храмобудування у поєднанні з модерновими формами. Комплекс споруд Марійського центру розміщений на природному плато, яке височіє над долиною річки Стрипи. На верхній терасі поряд із храмом, збудовано реколяційний корпус, відпочинково-рекреаційну зону з котеджами, конференц-зал, трапезну. Вхідна частина комплексу з надбрамною церквою Благовіщення доповнює ансамбль. Вертикальним акцентом сакрального комплексу є чотириярусна 56-метрова дзвіниця. У 2014 році на території Духовного центру за проектом М.М.Нетриб'яка збудовано базилікальну церкву Пресвятої Євхаристії, у 2012- 2015 роках - храм Святої хатини з Назарету (хатини Марії), на центральній площі, перед входом на хресну дорогу, розташовано скульптурну композицію з розп'яттям Ісуса Христа (скульптор Р.К.Вільгушинський, архітектор М.М.Нетриб'як). 27-28 серпня 2018 року під час прощі до Марійського духовного центру було освячено новий комплекс «Український Єрусалим» - копію найбільших пам'яток Святої Землі.

Розбудова Марійського духовного центру продовжується. Зарваниця збирає велику кількість прочан (до 2-х мільйонів паломників). У планах Намісника є створення при Санктуаріумі резиденції Єпископів УГКЦ для проведення Синоду Єпископів, Форумів владик та інших важливих зібрань. Існують задуми щодо розбудови монастирського комплексу оо.Студитів, в планах – будівництво санаторію. Актуальним є і побудова в Зарваниці сучасних готелів, будинків для прочан, ресторанів та інших закладів. XXI століття диктує нові форми комунікації, тому перспективою, на думку владики Василя Семенюка, є створення сучасного інформаційного центру, для організації всеукраїнських та міжнародних теологічних конференцій, теологічну бібліотеку, історичний музей.

У шостому розділі **«Формування сакральної архітектури Тернопільщини під впливом суспільно – політичних процесів»** досліджений розвиток архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області у новітній період; визначено роль та внесок сучасних архітекторів у процес відродження храмового будівництва; введено у науковий обіг дані про сучасних архітекторів та нові храми Тернопільщини. Встановлено, що перші храмові будівлі на території області позначились тенденцією до відтворення форм та образів, що історично склалися на кінець ХІХ - початок ХХ століть. Релігійні громади не сприймали сучасних модерних тенденцій в архітектурі сакральних споруд, адже найбільшого поширення набуло будівництво парафіяльних церков. У проектах храмів, збудованих у

1992-1995 роках бачимо традиційні плани та форми, сучасними були лише завершення на фронтонах.

Проаналізовано мережу релігійних організацій в Тернопільській області та забезпеченість Церков і релігійних організацій культовими будівлями і приміщеннями. Доведено, що найбільш інтенсивне храмове будівництво на Тернопільщині велось протягом 1990 - 2000 років, проте продовжується і досі. Із 1995 року почастишали експерименти із модерністською формою у сакральному мистецтві, нові архітектурні ідеї у будівництві храмів з'явилися разом із новими конструктивними рішеннями. Широке використання залізобетону та металу дало можливість сучасним архітекторам і конструкторам полегшити основні несучі конструкції та форми, розширити внутрішній простір, створити нові формотворчі компоненти храмів. У великих містах, де громада та священики були більш прогресивними, вдалось збудувати цікаві храми та відійти від образів минулих епох. Серед архітекторів-модерністів, у творчості яких сакральна архітектура відіграє важливу роль є тернопільські зодчі: Гора С., Білик М., Дячок Ю., Нетриб'як М., Магола Б., Місько Б., Чепіль Д., Чулій І. та ін.

Привертає увагу дослідників сакральної архітектури своїми сучасними формами церква Св. Петра в Тернополі, збудована за проектом Гори С., що є частиною єдиного монастирського комплексу. Опікуються храмом францисканці греко-католики Чину Братів Менших, які відносяться до аскетичного, але прогресивного ордену. Оригінальне інженерне рішення конструктора Зімельса Ю. з використанням металевих ферм, дозволило створити обширний простір абсолютно вільний від опор.

Сучасний неготичний і єдиний у місті 42 (44 ?) - метровий римо-католицький храм Божого Милосердя Діви Марії Неустанної Помочі є однією з найвищих культових будівель міста Тернополя. Автор проекту – Чулій І. У плані храм має традиційну систему планування, проте, сучасну пластику фасадів, яка все ж підкреслює римо-католицьку приналежність церкви. Модерністські форми у сакральній архітектурі можемо спостерігати і у Комплексі Новоапостольської церкви, у проекті будинку молитви Української Церкви Християн Віри Євангельської (УЦХВС) в Тернополі (арх. Дячок Ю., не реалізований), оригінальним за своїм об'ємно – просторовим рішенням є храм Св. Володимира та Ольги у Тернополі, створений за проектом Чепіля Д.

Аналізуючи суспільно-політичні процеси, які відбувалися на території Тернопільської області, виділили чинники, які мали найбільший вплив на розвиток архітектури сакральних комплексів, які створили неповторний сакральний образ Тернопільської області (табл.6). Такі важливі події ХХ та ХХІ століття, які стосуються розвитку Церкви та ідей екуменізму на сьогодні не вивчені та потребують подальшого дослідження.

ВИСНОВКИ

1. Визначено, що багатоаспектність дослідження процесу формування архітектури сакральних комплексів на прикладі Тернопільської області стала основою розкриття наукової проблеми через дослідження історії архітектури, історії України, релігієзнавства, філософії, богослов'я. Основою джерельної бази були сакральні комплекси на території Тернопільської області, представлені чисельними православними, католицькими, греко-католицькими, іудейськими, вірменськими храмами, залишками дохристиянських комплексів (досліджено 122 сакральних об'єктів із списку, які внесено до державного реєстру національного культурного надбання, 24 монастирі, 192 дерев'яних храми, 64 діючих костелів). Важливим підґрунтям у дослідженні були наукові праці дослідників історії архітектури, дані науково-дослідних закладів, заповідників, матеріали архівних державних фондів та матеріали із приватних архівів сучасних архітекторів, а також інтернет-ресурси (інтерактивні карти сакральних об'єктів, дані Церков різних конфесій та Дієцезій, електронних енциклопедій тощо).

2. Методологія для визначення об'єкта та предмета дослідження передбачала формулювання таких понять: «сакральний комплекс», «суспільно-політичні» процеси. Показано, що Тернопільська область, яка охоплює відразу три історико - етнографічні регіони: Західне Поділля, частину Східної Галичини і Південної Волині та на різних історичних етапах перебувала у складі різних держав (Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Польщі, Великого Князівства Литовського, Угорщини, Австрії, Австро-Угорщини, Російської імперії, УРСР) може бути виділеною для дослідження суспільно-політичних процесів, які впливали на архітектуру сакральних комплексів. При їх дослідженні застосовано комплекс загальнонаукових (емпіричних та теоретичних) і спеціальних методів дослідження (метод натурних обстежень, історико - порівняльного аналізу, мистецтвознавчого аналізу); методологічна основа дослідження мала трирівневу структуру: фундаментальний (філософський) рівень, науковий рівень та спеціальний (суто науковий).

3. Проведений аналіз розвитку суспільно-політичних процесів та релігійно-конфесійні трансформації на території сучасної Тернопільської області в контексті розвитку європейських країн допоміг визначити їх вплив на архітектуру сакральних комплексів у період Раннього, Високого та Пізнього середньовіччя, в епоху Просвітництва, Реформації та в період XIX-XX століття. Доведено, що етнічна різноманітність на території Тернопільського краю (українці, поляки, євреї, вірмени та ін.), різниця віросповідання та інші суспільно – політичні процеси, обумовили різноманіття типів культових будівель, які відрізняються об'ємно-

просторовим вирішенням, стилістикою, оздобленням та іншими особливостями.

4. Показано, що важливе суспільно-політичне, стратегічне і містоутворююче значення мали монастирські комплекси, а будівлі, які збереглися до сьогодні, є важливими об'єктами національного культурного надбання. Доповнено історію розвитку архітектури таких важливих сакральних комплексів, як Тернопільський кафедральний собор, комплекс Свято-Успенської Почаївської лаври, монастир Отців Василіан у місті Бучачі, Марійський центр у с.Зарваниця, визначено важливу роль сакральних центрів у процесі духовного та національного відродження України. Їх архітектура і будівельні періоди стали віддзеркаленням суспільно-політичних та етноконфесійних змін.

5. Уперше досліджено розвиток архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області у новітній період та визначено роль і внесок сучасних архітекторів у процес відродження храмового будівництва; введено у науковий обіг дані про сучасних архітекторів та нові храми Тернопільщини. Досліджено, що після здобуття незалежності України розпочався широкомасштабний процес відбудови, реконструкції сакральних комплексів та храмового будівництва. Перші храмові будівлі на території області позначились тенденцією до відтворення форм та образів, що історично склалися на кінець ХІХ - початок ХХ століть, після 1995 року почастішали експерименти із модерністською формою у сакральному мистецтві.

6. Уперше виокремлено суспільно-політичні події та чинники, які на різних етапах історичного розвитку сучасної Тернопільської області мали найбільший вплив на архітектуру сакральних комплексів і протягом віків творили її сакральний образ: хрещення Русі, державотворчі та націєтворчі процеси; геополітичні впливи (вплив культури сусідніх держав, експансія, анексія та ідеологічна агресія з боку інших держав); втрата української незалежності; реформи Церкви та конфесійні трансформації; меценатство та місіонерство; демографічні катаклізми; війни та повстання; здобуття незалежності України.

7. Перспективними напрямками подальших наукових пошуків можуть бути дослідження впливу таких подій ХХ та ХХІ століття: створення Київського патріархату Української православної Церкви; об'єднання УПЦ КП та Української автокефальної Церкви в Православну Церкву України; вручення Томосу про автокефалію Православної Церкви України на архітектуру сакральних комплексів. Ідеологія екуменізму може дати поштовх до пошуку сучасного українського національного стилю у храмобудуванні.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Розділ у колективній монографії:

1. Дячок О.М. та Дацюк Н.М., 2018. Михайло Нетриб'як у сакральному просторі Тернопілля. *Мистецька діяльність у сучасному соціокультурному просторі (25 – літній творчий внесок факультету мистецтв.)* Тернопіль, ТНПУ. с. 396-407.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Дячок, О.М., 2003. Духовний вимір архітектури, *Регіональні проблеми архітектури і містобудівництва. Збірник наукових праць. Одеса: Астропринт, 5-6, с. 328-331.*

3. Дячок О.М., 2017 а. Сакральні пам'ятки містобудування і архітектури у процесі формування простору міста Кременця. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА, 49, с. 74-81.*

4. Дячок О.М., Нетриб'як М.М. та Дацюк Н.М., 2017. Історія розвитку архітектури церкви Пресвятої Трійці та Покрови пресвятої Богородиці у селі Зарваниця. *Архітектурний вісник КНУБА, 13, с. 94-103.*

5. Дячок О.М., 2017 б. Вплив політичних чинників на розвиток архітектури Тернопільської катедрі (Собору Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці). *Вісник національного університету «Львівська політехніка»: збірник наукових праць. Львів: Вид. Львівської політехніки, 878, с.116-123.*

6. Дячок О.М., 2018 а. Тернопільські архітектори у процесі відродження сакрального будівництва України. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА, 51, с. 26-34.*

7. Дячок О. М., 2018 б. Проблеми збереження римо-католицьких храмів у малих містах та селах Тернопілля. *Містобудування та територіальне планування. К.: КНУБА, 68, с. 159–167.*

8. Дячок О.М., 2018 с. Історичні етапи формування та розвитку архітектури сакральних будівель Тернопільської області. *Архітектурний вісник КНУБА: наук.-виробн.збірник. К.: КНУБА, 16, с. 98-108.*

9. Дячок О.М., 2018 д. Історичні передумови формування архітектури оборонних храмів Тернопільської області в період з другої половини XVI – початку XVII століття. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА, 52, с. 51-63.*

10. Дячок О.М., 2019 а. Вплив соціально – політичних чинників на процес формування архітектури Свято – Успенської Почаївської лаври. *Проблеми теорії и історії архітектури України. Сборник научных трудов. Одесса: Астропринт, 19, с.181-191.*

11. Дячок О.М., 2017 с. Вплив монастиря отців василіан на архітектуру міста Бучача. *Архітектурний вісник КНУБА, 11-12, с. 285–293.*

12. Дячок О.М., 2017 д. Особливості формування архітектурного ансамблю Почаївської Лаври. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник, К.: КНУБА, 48, с. 413-418.*

13. Дячок О.М. та Пелехатий Я.О., 2017. Архітектурно-планувальна структура Успенського Собору Почаївської лаври. *Містобудування та територіальне планування*, К.: КНУБА, 64, с. 273–278.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

14. Дячок О., 2017 e. Особливості архітектурного планування монастиря отців василіан у місті Бучачі. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. Budapest*, 22, pp. 7-10.

15. Дячок О., 2017 f. Історія розвитку Троїцького костелу в Микулинцях. *International Academy Journal Web of Scholar. Warsaw: RS Global Sp. Z O.O.*, 7(16), pp. 14–17.

16. Дячок О., 2018 d. Проблеми збереження дерев'яних храмів галицького Поділля. *International periodic scientific journal. Modern engineering and innovative technologies*, Karlsruhe, Germany, 6 (1), pp.65-72.

17. Cherkes, B. and Dyachok, O., 2019. Problems of maintenance of sacral buildings in small cities and villages of Western Podillya. *Przestrzeń i Forma: Szczecińska Fundacja Edukacji i Rozwoju Addytywnego «SFERA»*(Польща), 37, pp.9 – 16.

18. Cherkes, B., Diachok, O. and Datsyuk, N., 2019. The evolution of the sacred architecture development in Western Podillya, *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering Urban Planning Symposium – WMCAUS*, Prague, Czech Republic, February 2019.

19. Cherkes, B., Diachok, O., Kuziv, M., Markovych, M., Volska, S. And Matsyshyna Z. Search of authenticity in sacral architecture in the territory of Western Ukraine. *4th World Multidisciplinary Civil Engineering-Architecture-Urban Planning Symposium – WMCAUS*. Prague, Czech Republic, 17–21 June 2019.

20. Cherkes, B., Diachok, O. and Kolodrubaska, O. 2019. Influence of social and political factors on the architecture of wooden temples in western ukraine from the end of the 18-th by the beginning of the 20-th century. *4th World Multidisciplinary Civil Engineering-Architecture-Urban Planning Symposium – WMCAUS*. Prague, Czech Republic, 17–21 June 2019.

21. Diachok, O., 2017. Compositional Peculiarities of Planning the Pochayiv Lavra Architectural Ensemble. *Środowisko Mieszkaniowe – Housing Enviroment. Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej*, 20, pp.81-84.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

22. Дячок О.М., 2013. Етномотиви в сакральній архітектурі Тернопільщини, Полтавський нац. пед. університет ім. В.Г.Короленка. *Етнотодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст: Мат-ли Міжн. II конгресу*. Полтава, Україна, 16-18 жовтня 2013.

23. Дячок, О.М., 2015. Сакральні святині Тернопільщини. М.І.Степаненко, ред., *Етнодизайн: Європейський вектор розвитку і національний контекст: зб.наук.праць. Кн.3*, 2015. Полтава: ПНПУ ім. В.Г.Короленка.
24. Дячок, О.М., 2016. Історія Тернопільського домініканського костелу. *Наукове мислення: Збірник статей учасників сьомої міжнародної практично-пізнавальної інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього»*. Дніпро, Україна, 22-30 грудня 2016. Дніпро: НМ.
25. Дячок, О.М., 2017 г. Художній розпис Тернопільської катедри. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: Міжнародна наукова конференція*. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди, Україна, 2017. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ.
26. Дячок, О.М., 2017 г. Зображення Богородиці в розписі Тернопільського Катедрального собору. *Наукова думка сучасності і майбутнього: 7 – а Міжнародна практично-пізнавальна конференція*. Дніпро, Україна, 2017.
27. Дячок О., 2017 і. Архітектура палацового комплексу у селі Язловець. *New achievements of world science: Proceedings of VII International conference*. Morrisville, US, 22 Jun, 2017 j. Morrisville, Lulu Press.
28. Дячок, О., 2017 j. Проблеми збереження дерев'яних храмів Тернопільщини. *Proceedings of the International Scientific Conference: Scientific development and achievements*. Scotland, UK, December 2017. Holdenblat M.A. NGO «European Scientific Platform».
29. Дячок О.М., 2018 е. Дерев'яні храми Тернопілля (проблеми збереження та реставрації). *Архітектура історичного Києва. Феномен урбанізованих ландшафтів: IV Міжнародна науково-практична конференція*. Київ КНУБА, Україна, 23-24 листопада 2018.
30. Дячок О.М., 2019 в. Пошуки національного стилю в сакральній архітектурі Галичини. Інноваційні культурно-мистецькі аспекти в сучасній картині світу: V міжнародна науково-практична конференція, Херсон, Україна, 11-13 вересня 2019. ХНТУ.
31. Дячок О.М., 2020 а. Модерне та національне у сучасній храмовій архітектурі Західної України. *Міжнародна науково-практична конференція*. Х'юстон, USA, 15 травня 2020.
32. Дячок О.М., 2020 б. Збереження католицьких храмів у селах Західної України. *Міжнародна науково-практична конференція*. Львів - Дубляни, Україна. 26-27 травня 2020.

*Наукові праці, які додатково відображають
наукові результати дисертації:*

33. Дячок, О.М., 2012. Творчий внесок Михайла Нетриб'яка в архітектурний простір Тернопільщини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 1, с.177–180.*

34. Дячок, О.М. та Дячок В.Ю., 2013. Сакральні святині Тернопільщини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2, с.215–219.*
35. Дячок, О.М., 2017 к. Тернопільський Катедральний собор: історія будівництва, розвитку та відновлення храму. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 1, с. 224–228.*
36. Черкес Б.С. та Дячок О.М., 2019. Історія формування та розвитку архітектури монастирських комплексів Галицького Поділля. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка», серія «Архітектура», 1 (1), с. 61-67.*
37. Дячок О.М., 2017 м. Архітектурно-планувальна структура комплексу Почаївської Лаври. *Virtus: Scientific Journal, 13, pp. 21–26.*
38. Diachok, O., 2020. Search of national style in western ukraine's sacral architecture in the post-soviet period. *Norwegian Journal of development of the International Science, 42, pp.23-27.*

АНОТАЦІЯ

Дячок О.М. Формування архітектури сакральних комплексів під впливом суспільно-політичних процесів (на прикладі Тернопільської області) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора архітектури за спеціальністю 18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. Національний університет «Львівська політехніка». Міністерство освіти і науки України. Львів, 2020.

Дисертація присвячена процесу формування та розвитку сакральної архітектури Тернопільської області під впливом суспільно – політичних процесів. У дослідженні вперше комплексно проаналізовані історичні та соціальні передумови будівництва та розвитку культових споруд на території Тернопільської області в контексті розвитку європейської культури, досліджені етапи їх формування; визначені церковно-релігійні та конфесійні трансформації, які привели до змін в архітектурі сакральних комплексів; визначено роль сакральних центрів у процесах духовного та національного відродження України; проаналізовані сучасні храмові комплекси та визначена роль сучасних тернопільських архітекторів у процесі відродження храмового будівництва України; виокремлено суспільно-політичні процеси, які впливали на розвиток храмових комплексів. Висновки та положення дисертації відкривають шлях для подальших наукових пошуків у теорії архітектури та містобудуванні.

Ключові слова: сакральна архітектура, храми, конфесійна приналежність, суспільно-політичні чинники.

АННОТАЦИЯ

Дячок О.М. Формирование архитектуры сакральных комплексов под влиянием общественно-политических процессов (на примере Тернопольской области) - Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора архитектуры по специальности 18.00.01 - Теория архитектуры, реставрация памятников архитектуры. Национальный университет «Львовская политехника». Министерство образования и науки Украины. Львов, 2020.

Диссертация посвящена процессу формирования и развития сакральной архитектуры Тернопольской области под влиянием общественно - политических факторов. В исследовании впервые комплексно проанализированы исторические и социальные предпосылки строительства и развития культовых сооружений на территории Тернопольской области в контексте развития европейской культуры, исследованы этапы их формирования; определены церковно-религиозные и конфессиональные трансформации, которые привели к изменениям в архитектуре сакральных комплексов; определена роль сакральных центров в процессах духовного и национального возрождения Украины; проанализированы современные храмовые комплексы и определена роль современных тернопольских архитекторов в процессе возрождения храмового строительства Украины; выделены общественно-политические факторы, которые влияли на развитие храмовых комплексов. Выводы и положения диссертации открывают путь для дальнейших научных изысканий в теории архитектуры и градостроительстве.

Ключевые слова: сакральная архитектура, храмы, конфессиональная принадлежность, общественно-политические факторы.

ABSTRACT

Diachok O.M. The forming of the architecture of sacred complexes under the influence of social and political processes (on the example of Ternopil region) – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis on acquiring a scientific degree of the doctor of sciences in architecture on a specialty 18.00.01 - Theory of architecture, restoration of architectural monuments. Lviv Polytechnic National University. Ministry of Education and Science of Ukraine. Lviv, 2020.

The thesis investigates the social and political processes that took place in the modern Ternopil region and their impact on the development of the architecture of sacred complexes. Political events in the history of Ukraine and the world led to the division of Ukrainian lands, including Ternopil. All historical periods are

associated with special social and political factors that had a direct impact on the development of sacred architecture in Ternopil region.

The relevance of the study is due to the fact that the current events in Ukraine and in the world, exacerbation of social, political, national and cultural problems encourage further study of sacred architecture, which has a high degree of historical and cultural value and has had a significant impact on national history. Cultural development and art, it is a reflection of the history of development and worldview of society. With the proclamation of Ukraine's independence the revival of national culture began, restoration of existing and construction of new religious buildings, which continues today. New confessional transformations after the acquisition of the Tomos on Autocephaly for the Orthodox Church of Ukraine and the processes of ecumenism are forcing architects to continue the search for a modern national style in church architecture.

Scientific novelty. In the thesis for the first time: historical and social preconditions for the construction and development of religious buildings in Ternopil region in the context of the development of European culture are comprehensively analyzed; church and religious and confessional transformations that led to changes in the architecture of sacred complexes are identified; the stages of formation and development of sacred objects in Ternopil region are investigated; the role of sacred centers in the processes of spiritual and national revival of Ukraine is determined; modern temple complexes are analyzed and the role of modern Ternopil architects in the process of revival of temple construction in Ukraine is determined; the social and political factors that influenced the development of temple complexes are singled out.

The practical significance of the results. To analyze the problems of preservation and use of sacred resources of Ternopil region, an inventory of all sacred buildings and structures included in the register of national monuments of architecture and urban planning of Ukraine has been done, which allowed to update the archives of the Department of Cultural Heritage of Ternopil region. The study revealed such sacred complexes, which are not included in the list of architectural monuments, but are of exceptional importance for the history, culture and art of the region. Therefore, measurements were carried at the sites, drawings were made, temples were photographed, historical information was researched, and materials were transferred to the Department of Cultural Heritage Protection of Ternopil Region for the preparation of documentation for their certification and registration.

In the first section **is dedicated** to the historiographical analysis of works, which showed the multifaceted nature of the dissertation, the disclosure of the scientific problem through the study of architecture, history of Ukraine, religion, theology.

In the second section the concept of "sacred complex" is formulated and the concept of "social and political" processes and factors is outlined, the hypothesis is formed and a number of research tasks are defined. It is shown that the Ternopil

region, which covers three historical and ethnographic regions: Western Podillya, part of Eastern Galicia and Southern Volhynia and at different historical stages was part of different states can be allocated for the study.

The third section examines European history and culture that had a direct impact on all aspects of life in Western Ukraine.

The fourth section analyzes the development of architecture of sacred complexes in modern Ternopil region.

The fifth chapter examines the history of the development of the architectural complexes and large sacred centers in Ternopil region.

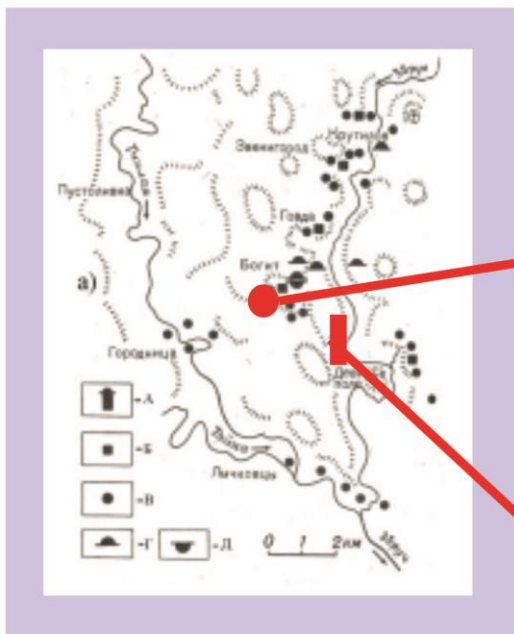
The sixth chapter examines the development of architecture of sacred complexes in the Ternopil region in the recent period;

The results of the dissertation research were used in the educational process in the training of specialists in art specialties during the study of the course "History of Art and Architecture". The research can be used in writing reference books, in the attribution of architectural works, in the research of the history of architecture, in the certification of urban and architectural monuments for inclusion in the state register of national cultural heritage. The scientific results of the research are published in 38 articles, including scientific professional publications of Ukraine, scientific periodicals of foreign countries and articles that reflect the approbation of research materials.

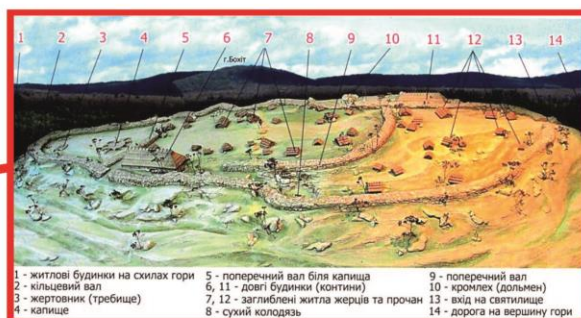
Key words: sacred architecture, temples, confessional affiliation, social and political factors.

Сакральні пам'ятки Тернопільщини періоду існування Галицько-Волинського князівства

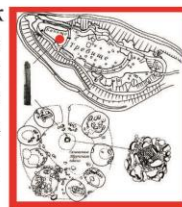
Збручанський культовий центр - один з найбільших язичницьких центрів слов'ян епохи Середньовіччя. Карта-схема (за І.Русановою та Б.Тимощуком [1])

Реконструкція слов'янського городища-святилища на горі Богит (Бохіт)[2]

3- Жертвник
Імовірно розміщення Збручанського ідола

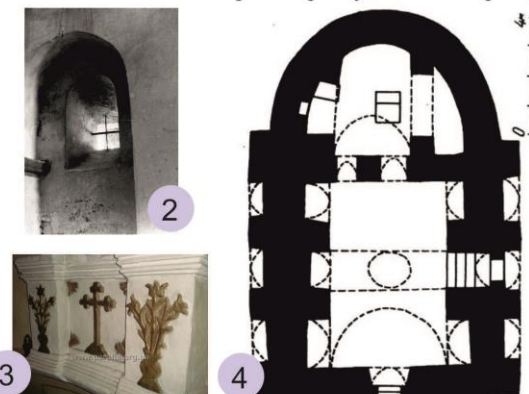
Печерний храм у с.Рукомиш (власні фото)

Давньослов'янський печерний храм у с.Монастирок [4]

Церква Св.Миколи (XIV ст.) в Збручанському. Охор.№ 1565 [5]: 1- вигляд з північного заходу; 2 - віконна ніша; 3 - фрагмент інтер'єру; 4 - план

Сакральна архітектура Тернопільщини періоду з XIV- поч.XVI ст.

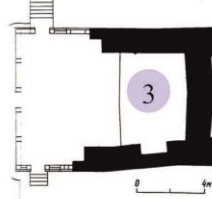
Сакральні споруди комбінованого типу

1

2

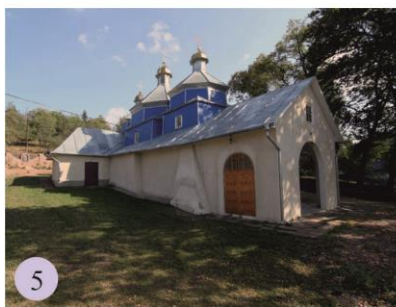
3

4

Каплиця у селі Підліссі:

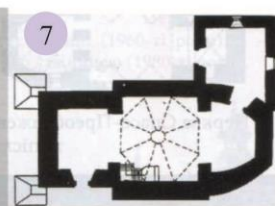
1, 4 - зовнішній вигляд каплиці; 2- «козацький хрест»(власні фото); 3 - план [1](XVI ст., охор.№ 674)

5

6

7

8

Церква Успіння Пресвятої Богородиці, с. Кошилівці: 5- вигляд зі сторони бабинця; 6 - вигляд із східної сторони; 7 - план [2]; (1564 р.-?, охор. № 1582/1); 8 - дзвіниця [2](охор.№1582/2)

Храми інших етнічних груп

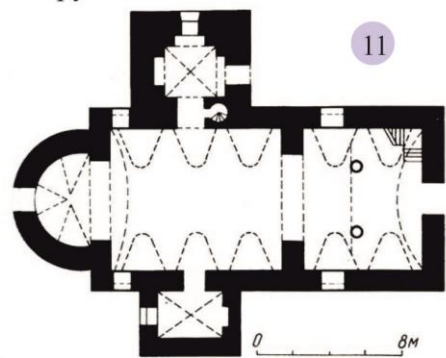
9

10

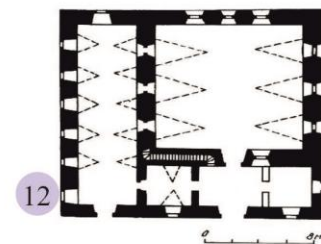
12

11

Церква Св. Миколая (Вірменська) у с.Язловець:
9 - головний фасад; 10 - фрески на фронтоні;
11-план; 12- вхідний портал [3](1551 р., охор.№ 659)

11

12

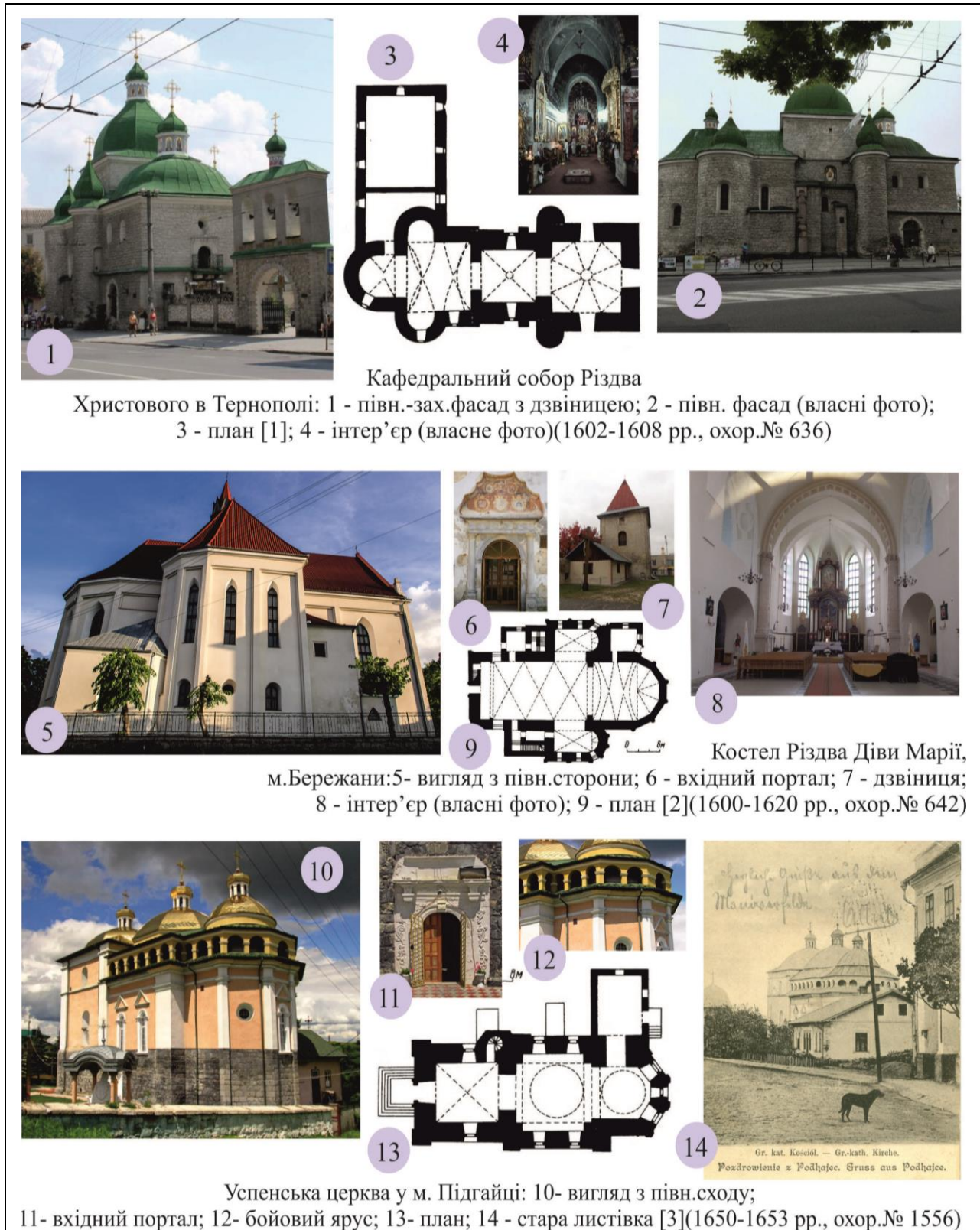

13

Синагога у Гусятині:

11- головний вхід і хедер; 12- план; 13 - молитовний зал [4](кін. XV — поч. XVI ст.; охор.№ 659)

Оборонні сакральні пам'ятки Тернопільщини
періоду з поч. XVI – др.пол.XVII ст.

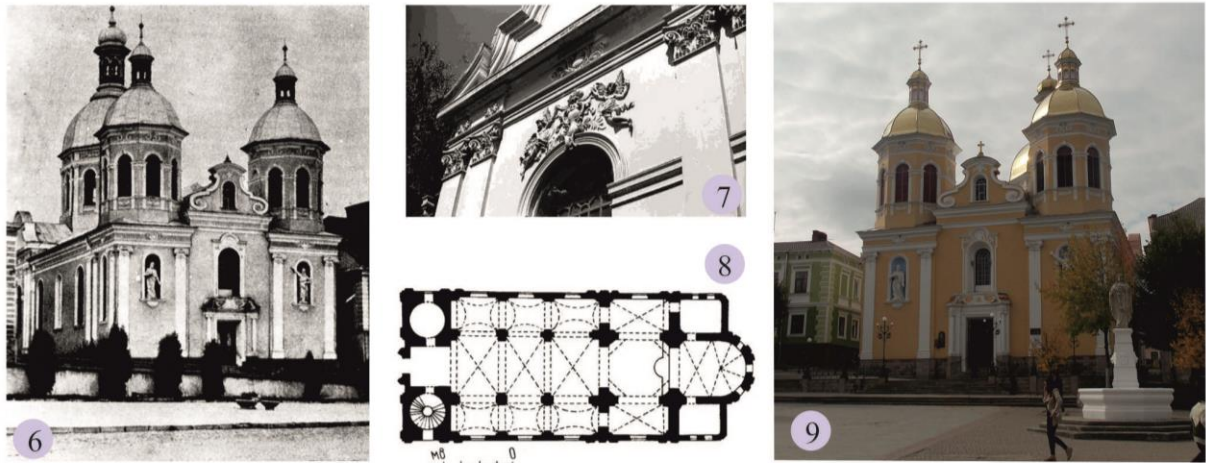

Барокові сакральні комплекси Тернопільської області

Тернопільський Домініканський костел:

1 - загальний вигляд; 2, 4 - сучасний розпис храму; 3 - план; 5 - фото з архіву НАС - 1942 р.[1]
(1749 - 1779 рр., охор.№ 637/2)

Церква Пресвятої Трійці, м.Бережани: 6- старе фрто; 7 - оздоблення бокового фасаду; 8 - план [2];
9 - сучасний вигляд (власне фото)(1768, 1893-1903; охор.№ 639)

Вірменська церква, м.Бережани: 10, 11, 13 - сучасний вигляд (власні фото), 12, 14 - старі світлини [3],
(1686 - 1710 рр., охор.№ 82/1)

Муровані храми Тернопільщини періоду з ХІХ - поч.ХХ століття

1

1 - Успенська церква в с. Дзвенигород (1801-1861 рр., охор. № 1564). Вид з півночі [1].

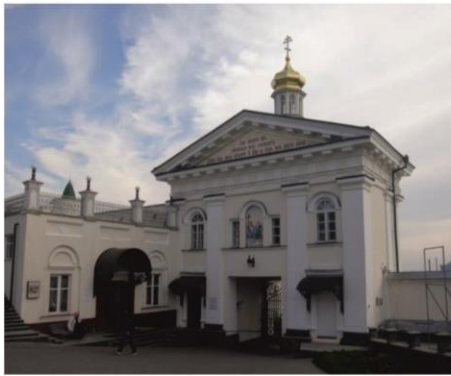

2

3

2, 3 - Велика синагога у місті Бережанах (1718 р., охор. № 1824-М) [2]

4

5

6

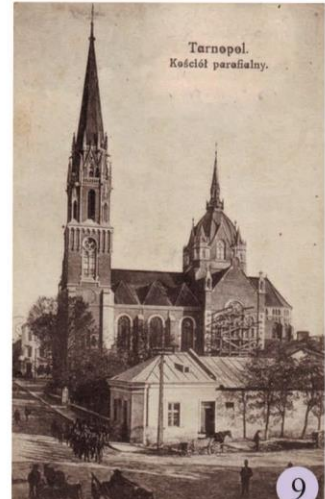
Храми Почаївської лаври: 4 - Надбрамний корпус Почаївської лаври (1835 р., охор. № 672/6); 5 - Архієрейський будинок, арх. Раструханов, Михайловський (1825 р., охор. № 672/4); 6 - Троїцький собор, арх. Щусев (1906-1912 рр., охор. № 676/2) (власні фото)

7

8

9

Храми у місті Чорткові: 7, Костел святого Станіслава, арх. Зубжицький (1904-1910 рр.); 8 - «Нова» синагога, арх. Гельдкремер (1905-1909 рр.) (власні фото); 9 - парафіяльний костел Матері Божої Неустанної Помочі, м. Тернопіль (1904 р., зруйн.- 1954 р.), арх. Тальовський [3]

Формування сакрального образу Тернопільщини під впливом
суспільно-політичних чинників

**ВПЛИВ НА АРХІТЕКТУРУ СК
ЧИННИКИ**

хрещення Русі,
державотворчі та націєтворчі
процеси

геополітичні впливи
вплив культури сусідніх держав,
експансія, анексія та ідеологічна
агресія з боку інших держав

втрата української незалежності

реформи Церкви та конфесійні
трансформації

меценатство та місіонерство

війни та повстання

демографічні катаклізми

здобуття незалежності України

широкомасштабне будівництво
та відновлення храмів

храми-твердині з яскраво
вираженою ф-єю оборони

зближення з архітектурою і
мистецтвом сусідніх держав,
поява архітектурних форм різних
конфесій

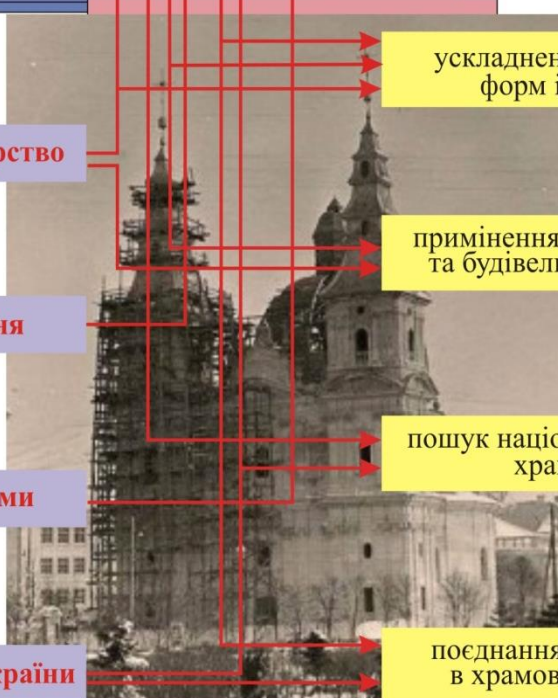
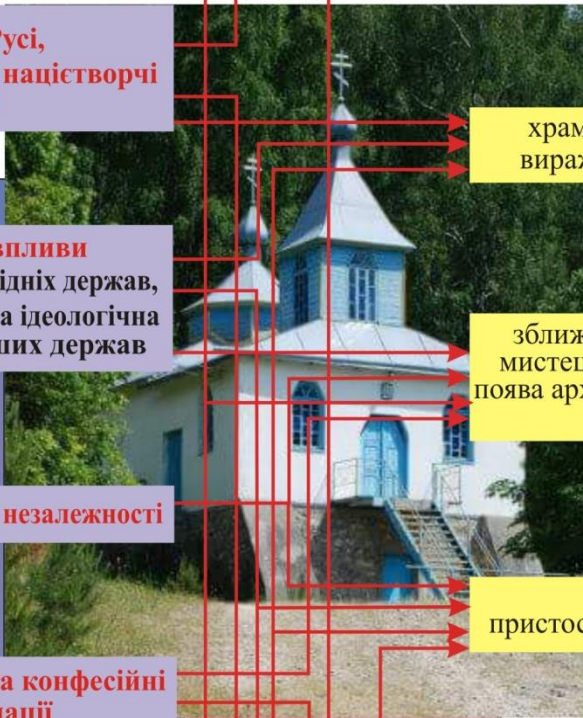
руйнування,
приспосовування до госп. потреб

ускладнення просторових
форм і конструкцій

примінення нових матеріалів
та будівельних конструкцій

пошук національного стилю в
храмобудуванні

поєднання різних функцій
в храмових комплексах

Підписано до друку 16.11.2020.
Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний 80 г/м². Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 11/20/1-6

Віддруковано у видавничому центрі "Вектор"
46018, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12,
Тел. +38 (097) 988-53-23

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013р.
ФОП Осадца Ю.В.